Regina Smoter Grzeszkiewicz

Notatnik żydowski

Notatnik (z hebr. pinchas reszimot) ma to do siebie iż zapisujemy w nim wszystko, co nas w danej chwili, czy w przeciągu dłuższego okresu czasu interesuje. Była taki czas, kiedy bardzo interesowały mnie sprawy dotyczące historii, kultury, działalności społecznej Żydów - powstał wtedy pomysł by sporządzić jakieś notatki zapiski. W miarę zgłębiania tematu zebrałam sporo informacji, powstała znaczna ilość notatek, i tak zrodził się pomysł, by zebrany materiał opublikować po prostu w formie Notatnika.

A

aliles szeker lehem h'go 'el
Fałszywe oskarżenie o kradzież świętej hostii, oskarżenia takie stosowane były często w odniesieniu do Żydów. Za ten postępek wymierzano karę śmierci poprzez spalenie na stosie.

arendarze solin (warzelni soli), rud, młynów, browarów, gorzelni (schyłek XVI - połowa XVII wieku) - wykaz miejscowości (oprac. na podstawie M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*, Warszawa 1975, s. 40, 299 - 301).

nazwa wsi	**dokument potwierdzający działalność ludności pochodzenia żydowskiego w danej wsi**
Białopole	Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Akta Grodzkie Grabowieckie (AGG), t. 83, s. 303, 1635 rok,
Chyżowice i Łaszczów	APL, AGG, t. 79, s. 1023, 1620 rok,
Dorożów, Leszna, Medynice, Ozimina	Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (CPAH), Sąd Grodzki Przemyski, t. 339, s. 297, 1621 rok,
Dzierążnia	APL, AGG, t. 48, s. 212 - 213, 1641 rok,
Gdeszyn	APL, AGG, t. 80, s. 130 - 131, lata 1622 - 1623,
Hajowniki	APL, AGG, t. 84, s. 635, 1642 rok,
Hrobków, Świtazów,	APL, AGG, t. 83, s. 214 - 216, 1635 rok,
Jarosławiec	APL, AGG, t. 77, s. 110, 1610 rok,
Opary, Solec	CPAH, Sąd Grodzki Halicki, t. 202, s. 700 - 701, 1592 rok,
Kołtów	CPAH, Sąd Grodzki Buski, t. 15, s. 365 - 366, 1641 rok,
Miedniki	APL, AGG, t. 130, s. 430, 1630 rok,
Pstrągowa	Księga wójtowsko - ławnicza miasta Przeworska, Rękopisy Biblioteki Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie 3532, s. 46, 1640 rok,
Ruda Hujewiecka	CPAH, Sąd Grodzi Lwowski, t. 372, s. 1006 - 1008, 1620 rok,
Telatyn	Metryka Koronna, nr. 123, k. 206, 1580 rok,
Tryńcza	Księga miasta Przeworska, Rękopisy Biblioteki Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie 3534, s. 534, 1646 rok,
Wieprzowe Jezioro	APL, AGG, t. 79, s. 1212, 1621 rok,
Wólka Gorzycka	Księga wójtowsko - ławnicza miasta Przeworska, Rękopisy Biblioteki Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie, 3535, s. 296 - 297, 1648 rok

Arlt Fritz
Z wykształcenia statystyk, w 1936 roku przygotował na potrzeby niemieckich służb bezpieczeństwa dane o żydowskich mieszkańcach Lipska, poszerzając je o informacje dotyczące miast polskich (sporządził ich wykaz), z których wywodzili się Żydzi zamieszkujący w Lipsku. Za swoje osiągnięcia został zaproszony do współpracy z nazistami. Mianowano go szefem Administracji Ludności i Spraw Socjalnych Generalnego Gubernatorstwa, a ponadto wydawał w Krakowie pismo z zakresu statystyki zatytułowane *Volkspolitischer Informationnsdienst der Regierungen des Generalgouvernments,* czyli *Serwis informacji politycznej Generalnego Gubernatorstwa.*

B

"Baal Bejsyl"
Tak nazywano w środowisku wileńskim młodziutkiego kantora Joela Jaszuńskiego, jego występy podziwiał sam Stanisław Moniuszko. Joel Jaszuński zmarł w 1850 roku.

Beich Franz Joachim
Ok. roku 1725 namalował obraz *Zdobycie Jerycha* - jego reprodukcja publikowana była m. in na łamach "National Geographic" nr 10 (109) 2008, s. 72 - 73.

Bejt Din Hagadol ("Wielki Sąd")
Sąd Żydowski określany jako " Trybunał Żydowski" (taką nazwę spotykamy w dokumentach źródłowych (*Archiw Jugozapadnoj Rossiji, t. II, cz. II, s. 11*) lub "Sąd Ziemski Żydowski" - stanowił on cześć składową naczelnego samorządu żydowskiego → **Waad Arba Aracot**, funkcjonował pod przewodnictwem marszałka.

Bejt Jakow

Centrala Szkół Religijnych Żydowskich dla Dziewcząt z siedzibą w Krakowie, założona przez Sarę Schenirer (XIX wiek).

Bergen - Belsen
Obóz koncentracyjny zlokalizowany na terenie Niemiec pomiędzy miastami Bergen i Belsen. Początkowo (1943 rok) był to obóz przejściowy obliczony dla 10. 000 Żydów, których można było wymienić za okup. Wiosną 1945 roku znajdowało się tutaj ponad 40. 000 ludzi, w marcu 1945 roku zmarło blisko 20. 000 osób. Kiedy żołnierze brytyjscy wyzwolili obóz nie potrafili uratować 14. 000 wycieńczonych głodem i ciężką praca ludzi. [1]

Blum Léon
(1872 - 1950), pierwszy Żyd w dziejach Francji, który trzykrotnie sprawował urząd premiera. Socjalista, pozostawał w opozycji do komunistów, swoje stanowisko zmienił po dojściu Hitlera do władzy. Po klęsce Francji i utworzeniu rządu Vichy został aresztowany i uwięziony przez Niemców w Buchenwaldzie. W kwietniu 1945 razem ze 140 więźniami, przeznaczonymi do egzekucji, znalazł się w Niederdorf (obecnie Villabassa w prowincji Trydent - Górna Adyga we Włoszech) - tam został wyzwolony przez żołnierzy Amerykańskiej 5 Armii.

bracia Halicze Samuel, Aszer i Elichaim.
Założyli pierwszą w Polsce drukarnię hebrajską w Krakowie (1543), gdzie wydawano pierwsze na świecie książki nie religijne (świeckie) w języku jidysz.

brakteaty
Monety bite przez Żydów polskich w mennicach wydzierżawionych im przez Mieszka III, a później Kazimierza Sprawiedliwego. Stanowią najcenniejsze zabytki polskiej numizmatyki - na monetach znajdują się napisy w jęz, hebrajskim, np. "Meszko bracha" (błogosławieństwo Mieszka).

---

[1] *Encyklopedia Judaica*, Jerusalem: Veter Publishing House, 1972, s. 612.

C

cechy rzemieślnicze żydowskie (1613 - 1640)
Istnienie cechów żydowskich rzemieślniczych na terenie dawnej Rzeczpospolitej potwierdzają zachowane z tamtego okresu: 1). przywileje, 2). umowy zawierane pomiędzy zarządami gmin żydowskich a władzami miasta w obrębie którego zamieszkiwali Żydzi, 3). umowy zawierane pomiędzy rzemieślnikami żydowskimi a majstrami cechów chrześcijańskich, 4). dekrety i inne rozporządzenia wydawane przez panujących lub właścicieli prywatnych.

nazwa przywileju/ dekretu/ rozporządzenia	**kto wydał**	**czego dany dokument dotyczy**
Dekret królewski z 1613 roku		właściciele 8 jatek we Lwowie mogli utrzymywać majstrów rzemieślniczych żydowskich oraz 3 czeladników
List cechowy zatwierdzony przez kahał krakowski (pocz. XVII)		regulował sprawy związane z zatrudnianiem i wyzwalaniem czeladników (cech wyżylaczy)[2]
Statut bractwa torbiarzy (obnośnych sprzedawców toreb), 1620 rok	Mojżesz Schorr Liberls	
Nakaz skierowany do magistratu m. Wilna (1623 rok)	Zygmunt III Waza	cechy miejskie wileńskie nie mogą przeszkadzać rękodzielnikom żydowskim w wyrobie i sprzedaży ich wyrobów
Pozwolenie na uprawianie rzemiosł niecechowych	Władysław IV (Wilno 1624)	Żydzi mogli zajmować się na terenie Wilna szmuklerstwem, kuśnierstwem i szklarstwem
Przywilej z dnia 26 marca 1629 roku	Zygmunt III Waza	rzemieślnicy żydowscy nie mogą być zrzeszenie w cechy (obszar wielkiego Księstwa Litewskiego
Zarządzenie kahału kazimierzowskiego (Kazimierz k. Krakowa), 1629 r.		regulował uprawnienia rzeźników żydowskich (wyżylaczy) na Kazimierzu
Przywilej z dnia 1 grudnia 1646 roku	Władysław IV	w "miastach górnych" Wielkiego Księstwa Litewskiego Żydzi mogą uprawiać rzemiosło
statut żydowskiego cechu cyrulików kazimierskich, 1640		

Centrale Jidisze Szul Organizacje (Centralna Organizacja Szkolna)
Powstała w 1921 roku z inicjatywy Żydowskiej Socjalistycznej partii robotniczej (Bund) oraz Poalej Syjon (Lewica). Szkoły zakładane przez CISzO (tak w skrócie nazywano tę organizację) miały całkowicie świecki charakter, ich programy nie przewidywały nauczania religii. Uczniami były dzieci robotników i rzemieślników.

Chabad

[2] Wyżylacze , rzemieślnicy zajmujący się oczyszczaniem żył z błony i mięsa według przepisów żydowskich.

Podgrupa ruchu chasydzkiego założona w XVIII wieku w Rosji przez Szneurea Zelmana z Ladów. Po jego śmierci centrum działalności chasydów było miasteczko Lubawicz, stąd stosowane także określenie *Lubawiczer Chasidim (Chasydzi z Lubawicz).* Nazwa grupy Chabad zaczerpnięta została z trzech najwyższych sfirot (boskich struktur uczestniczących w powstawaniu świata): *Chochmy (Mądrości), Biny (Zrozumienia), i Daat (Wiedzy).* Potomkowie chasydów z Lubawicz mają swoją siedzibę w Nowym Jorku, w miejscu, gdzie niegdyś zamieszkiwał ich siódmy przywódca Menachem Mendel Schneerson (1902 - 1984).

chamec (hebr. "zakwas")
Kwas, czyli produkty zawierające w sobie ten składnik (ciasto, mąka, zakwaszone ciasto) - gromadzi się w jednym miejscu, a następnie usuwa z domu przed świętem Pesach.

Chasdaj ben Izak Ibn
(915 - 970), dzięki jego finansowemu wsparciu założono szkołę talmudyczną w Kordobie. Za organizatora placówki uważa się R. Mojżesza ben Chanocha. Chasdaj ben Izak Ibn znał język arabski, łaciński, dokonał przekładu z jęz. łacińskiego na arabski *Botaniki* Dioskonidesa, z polecenia kalifa Abdul Rahmana III brał udział w misjach dyplomatycznych, pełnił także na jego dworze obowiązki ministra finansów i spraw wewnętrznych.

chazaka
Opłata za zezwolenie na pobyt i zamieszkanie na terenie kahału (gminy) pobierana od osób przyjezdnych.

cherem
Klątwa, stosowana często przez zarząd gminy (kahału) wobec próbujących asymilować się ze społeczeństwem polskim. Nazwiska obłożonych klątwą Chewra Kadisza (Święte Bractwa) wpisywały do tzw. "Czarnej Księgi", co w przyszłości stwarzało problem z pochówkiem "wyklętego".

Chorew
Centralny Zarząd Szkół Żydowskich dla Chłopców; prezesem Zarządu Warszawskiego był rabin z Góry Kalwarii - Abraham Mordechaj Alter, prezesem Zarządu wileńskiego gaon wileński Chaim Ozer Grodzieński.

Cok Haitim (Ucisk Czasów)
Praca Meira ben Samuela ze Szczebrzeszyna, w której pisuje udział Żydów w wojnie kozacko - chłopskiej 1648 roku po stronie polskiej. Tekst zamieszczony został przez Jonasa Gurlanda w obszernym opracowaniu *Lekorot hagezorot al Israel (Historia zarządzeń przeciwko narodowi Izraela),* cz. IV, Kraków 1890. Niektóre opisy poczynań Żydów ukazane przez Meira przytacza Maurycy Horn w opracowaniu "Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku", (Warszawa 1978), m. in opis dotyczący zdobycia Narola: *podczas działań powstańczych na przełomie października i listopada 1864 roku cześć Żydów schroniła się w Narolu, kiedy na skutek zagrożenia chcieli miasto opuścić "naczelnik miasta " nie pozwolił na to mówiąc, że wszyscy będą walczyć przeciwko wrogowi. 2 listopada 1648 roku Kozacy razem z Tatarami zdobyli Narol, wielu ludzi zginęło, a tysiące Żydów uprowadzono w niewolę* (s. 100 - 102). W roku 1859 praca Meira Ben Samuela została wydana ponownie, tym razem jednak jako plagiat, którego dopuścił się wg. opinii Jakuba Szackiego[3] Jehoszua, syn rabina Dawida z Zamościa. Praca tłumaczona na język rosyjski ukazała się pod jego nazwiskiem w publikacji *Cztienja w Obszczestwie istorji i driewnostiej* (Petersburg 1859).

Cylkow Izaak

[3] J. Szacki, *Znakomici Żydzi rodem z Zamościa ,* " Teka Zamojska"1921 (Rok IV) nr 1 - 2, s. 19, przypis 4.

Absolwent Warszawskiej Szkoły Rabinów, jedyny, który po ukończeniu nauki został rabinem. Dodatkowo studiował na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Berlińskiego oraz w Berlińskim Seminarium Teologicznym. Kaznodzieja w Wielkiej Synagodze Warszawskiej, tłumacz ksiąg Starego Testamentu na język polski.

D

Dachau
Obóz koncentracyjny dla politycznych wrogów Rzeszy, założony został 20 marca 1933 roku. Pierwszymi więźniami osadzonymi w Dachau byli żydowscy kupcy z Essen i Münsteru.

"darowanie czerwonej wstążki"
Określenie utworzone przez Nestora Morozenkę, jednego z samozwańczych przywódców Kozaków. W roku 1648 dopuścił się ze swymi podkomendnymi wielu rozbojów na ludności żydowskiej na Ukrainie, m. in. z jego rozkazu zarzucano na szyje żydowskich i katolickich kobiet rzemienne pętlę i w ten sposób je duszono; Morozenko nazwał ten wyczyn *"darowaniem czerwonej wstążki"*.

"dom ojca"
Mianem tym określano wśród starożytnych Izraelitów (czasy biblijne) najbliższą rodzinę, klan, plemię - żyjące wówczas kobiety uważano za własność "domu ojca".

drasza
Dary, podarunki składane młodym w dniu zaślubin.

Droga Królewska
Druga co do wielkości (po Via Maris, Drodze Morskiej łączącej Egipt z Mezopotamią) arteria komunikacyjna starożytnej Palestyny, prowadząca poprzez Gilead, Moab i Edom do Morza Czerwonego.

"doskonałość serca"
Zwrot stosowany w przekładzie Biblii Aramejskiej (Targum Neofiti 1, Księga Rodzaju, Lublin 2014, t. I, s. 192, przypis 1), który oznacza całkowite , pełne oddanie się Bogu, a konkretnie odnosi się do zachowania Abrahama przed Bogiem podczas próby złożenia Izaaka na ofiarę całopalną.

dwanaście plemion Izraela
Dwanaście plemion Izraela wywodzi się od imion synów Jakuba, których urodziły mu kolejno:
Lea - Rubena, Symeona, Lewiego i Judę (I. Mojżeszowa 29, 32), Bilha (służąca Racheli, żony Jakuba): Dana, Naftalego, (1. Mojżeszowa 20: 3- 8), Zilpa (służąca Lei): Gada, Asera (1. Mojżeszowa 30: 9 - 13), Lea: Issachara, Zabulona, Rachela (umiłowana żona Jakuba): Józefa i Beniamina (1. Mojżeszowa 30: 22 - 24). Oni wszyscy dali początek narodowi izraelskiemu.

nazwisko i imię	**nazwa organizacji**	**pełniona funkcja**	**data zgonu**
Ajzenberg Samuel	Żydowski Klub Sportowy Głuchoniemych	współzałożyciel	3 czerwca 1930 rok
Ajzenberg Samuel	Stowarzyszenie Głuchoniemych Żydów o "Spójnia"	sekretarz	
Szejnman Dawid	Stowarzyszenie Głuchoniemych Żydów "Spójnia"	sekretarz i gospodarz	23 października 1941 roku, getto warszawskie
Hafter Dawid	Żydowski Klub Sportowy	prezes	9 listopad 1941rok,

	Głuchoniemych		getto warszawskie
Gutfeld Samuel	Stowarzyszenie Głuchoniemych Żydów "Spójnia"		4 marzec 1934 rok

"dziesięć zaginionych plemion"

Nazwę dziesięciu zaginionych plemion przypisuje się ludności żydowskiej uprowadzonej (w liczbie 27. 900 osób nie licząc kobiet i dzieci) do Asyrii i Medii w roku 722 n. e w trakcie walk Salmanasara V (króla Asyrii) lub jego następcy Sargona na terytorium Izraela; były to plemiona: *Rubena, Symeona, Issachara, Zebulona, Dana, Naftalego, Gada, Aszera, Efraima i Manassesa* - moment uprowadzenia opisany jest w II Księdze Krolewskiej17, 6; 18. jak podaje Alen Unterman (*Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 1994,s. 80) ślady potomków owych dziesięciu pokoleń można odnaleźć, czy wręcz odnaleziono w Europie i na świecie:

nazwa kraju odnalezienia	**nazwa grupy ludności wśród której natrafiono na ślady Izraelitów**	**cechy wskazujące na żydowskie pochodzenie**
Indie	Hindusi z wyższych kast	ich praktyki mają wskazywać na biblijny rodowód
Japonia	kapłani szinto	japońscy Izraelici mieli rzekomo dotrzeć do miejsca zamieszkania na tratwach
Dania		Duńczycy wywodzą nazwę swego kraju od pokolenia Dan
Wielka Brytania		Brytyjczycy w nazwie swego kraju odnaleźli dwa hebrajskie wyrazy "brit isz" - co tłumaczą jako "przymierze człowieka"
Szkocja		Kamień Scone (kamień koronacyjny) królów szkockich przechowywany obecnie w Opactwie Westminsterskim miał służyć biblijnemu Jakubowi podczas snu o drabinie sięgającej nieba (Ks. Rodzaju 28, 11) - kamień do Anglii został przyniesiony przez żydowskich wygnańców
Ekwador	Indianie południowoamerykańscy	mieli odmawiać →**Szma** i należeć do plemienia Rubena
mieszkańcy Kaukazu		mówią judeo - tatarskim dialektem zapisywanym alfabetem hebrajskim
Etiopia	Falasze - czarni Żydzi	nazywają siebie Beta Israel (Dom Izraela), swój rodowód wywodzą od: 1). świty Menelika, syna królowej Saby i króla Salomona, 2). od zaginionych dziesięciu plemion Izraela, 3). uciekinierów z Jerozolimy po

		zburzeniu Drugiej Świątyni →**Druga Świątynia**

Od owych dziesięciu zaginionych plemion wywodzą się także starożytne żydowskie społeczności Iranu i Iraku. Wg. najnowszych badań genetycznych Żydzi zamieszkujący obecnie na terenie Iranu i Iraku oddzielili się od innych społeczności żydowskich około 2500 lat temu.

E

Ecjon Gewer
Port zbudowany przez Salomona z pomocą króla Tyru - Chirama w północnym krańcu Zatoki Akaba, gdzie stacjonowała flota handlowa Izraela.

Einsatzgruppen
Grupy operacyjne tworzone przez Niemców (na zajętych przez nich terenach Polski, Litwy i innych krajów), celem których było masowe zabijanie zamieszkujących tam Żydów. często bywało tak, że schwytaną grupę Żydów zamykano w miejscowej synagodze, która następnie podpalano i pilnowano by nikt nie uciekł. Inny sposób natychmiastowej zagłady to masowe rozstrzeliwania , wszystkich schwytanych bez wyjątku - starcy, matki z niemowlętami na rękach, dzieci, dorośli... Ustawiano ich w szeregu nad wykopanym uprzednio dołem, rozstrzeliwano, a następnie zasypywano. Grupy operacyjne składały się z: członków niemieckiej Policji Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei) oraz Służby Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst)

Eisenbaum Antoni
(1791 - 2. VII. 1852), rektor warszawskiej Szkoły Rabinów, redaktor *Dostrzegacza Nadwiślańskiego* (pierwsze czasopismo żydowskie wydawane na ziemiach polskich, ukazujące się między 3 grudnia 1823 a 29 listopada 1824 roku w nakładzie 150 egzemplarzy. *Dostrzegacz* był tygodnikiem dwujęzycznym polsko - jidysz. Zakres tematyczny obejmował sześć działów obejmujących: wiadomości krajowe, zagraniczne i handlowe, działy rozmaitości, artykułów nadesłanych oraz doniesień. Na jego łamach zamieszczano także informacje o nowych odkryciach i wynalazkach, życiu gospodarczym i życiorysach sławnych Żydów), Antoni Eisenbaum pisał także drobne artykuły do prasy warszawskiej sygnowane inicjałami *A. Z*

Emanuel Jona de
Właściwe nazwisko Symcha Menachem. Doktorat z zakresu medycyny uzyskał na uniwersytecie w Padwie był osobistym lekarzem Jana III Sobieskiego, po śmierci króla posądzono go o otrucie władcy i aresztowano. Uwolniony został dzięki interwencji królewicza Jakuba Sobieskiego . Doktor Jona współpracował także z gminami żydowskimi w Żółkwi i Lwowie, gdzie pełnił urząd seniora . Zmarł w 1702 roku.

Eupolemos
Autor pracy *"O królach żydowskich"* oraz poseł Judy Machabeusza do Rzymu.

F

Farber Efraim
Urodził się i wychował w Szczebrzeszynie - jego rodzicami byli Ester z Majmanów i Mendel Farberowie. Po wyzwoleniu w 1946 roku poznał w Polsce swoją przyszłą żonę. Wyjechali do

Izraela, miejscem ich stałego zamieszkania stało się Kiriat Yam. Efraim więzień obozu w Bełżcu dokładał wszelkich starań, by zachować w pamięci potomnych obraz trudnych okupacyjnych dni. Jego staraniem Ziomkostwo Żydów Szczebrzeszkich opublikowało w 1984 roku *Księgę Pamięci Gminy Żydowskiej w Szczebrzeszynie* (*Sefer Zecharot le Kehilat Szewreszin*) gdzie zamieszczone zostały wspomnienia, wiersze, pieśni tych, którzy przeżyli holocaust; 6 sierpnia 1991 roku dla upamiętnienia masowej zagłady szczebrzeszyńskich Żydów odsłonięto na kirkucie w Szczebrzeszynie obelisk. Podczas uroczystości przemawiał Efraim Farber, który m. in powiedział: *Ziomkowie uratowani cudem od hitlerowskiej zagłady składają hołd nad grobem pomordowanych ojców - matek - rodzin...* [4]

firma Bernarda Falkenberga
Zatrudniano w niej włodawskich Żydów, którzy pracowali przy osuszaniu włodawskiego stawu oraz dokonywali regulacji rzek: Włodawka i Tarasienka. W październiku 1942 roku Bernard Falkenberg uratował ok. 500 żydowskich robotników, których Niemcy chcieli wysłać do obozu w Sobiborze.

Fisci Iudici Calumnia Sublata
Napis umieszczony na monecie wybitej w Rzymie w okresie rządów Marcusa Cocceiusa Nervy (ok. 96 - 98 n. e), która miała upamiętniać zniesienie uciążliwego podatku jaki został nałożony na żydowską społeczność Rzymu po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej w 71 r. n. e - podatek który dotychczas uiszczali Żydzi na rzecz swojej Świątyni musiał być przekazany na rzecz rzymskiej świątyni Jowisza Kapitolińskiego (najwyższego boga Rzymian. Poświęcona jemu oraz Junonie i Minerwie świątynia znajdowała się na Kapitolu, jednym ze wzgórz na których pobudowano Rzym, stąd zapewne nazwa Kapitoliński). Napis ten, który można tłumaczyć jako *"Zniesienie niesprawiedliwego podatku żydowskiego"* rozmieszczony został wokół palmy symbolizującej judaizm.

forteca Macheront
Zbudowana została przez Heroda Wielkiego na pograniczu Perei, księstwa w prowincji Judea położonego po wschodniej stronie Jordanu). W tej twierdzy Antypas, syn Heroda Wielkiego stracił Jana Chrzciciela (28 - 29 r. n. e)

G

Gemariasz, syn Szafona
Nadworny skryba króla Jojakima. Pieczęć z jego imieniem odnaleziono w jednym z budynków w obrębie Miasta Dawida. Budynek ten archeolodzy prowadzący badania nazwali "Domem Bulli", znaleziono bowiem w nim archiwum składające się z czterdziestu glinianych pieczęci zwanych *bullae,* które stwardniały podczas pożaru miasta. Na jednej z nich zachowała się inskrypcja *Gemariasz, syn Szafona.*

getto
Określenie "getto" powstało prawdopodobnie od włoskiego słowa "geto" czyli "fabryka metalu" i oznacza wydzieloną dzielnice, miejsce, gdzie zamieszkiwali Żydzi. Pierwsze getto powstało w latach 1515 - 1516 w Wenecji, zlokalizowano je w pobliżu dawnej odlewni dział, w najbardziej oddalonej od Placu św. Marka (centralnego placu Wenecji) dzielnicy. Papież Paweł VI zarządził by w Rzymie Żydzi zamieszkiwali w dzielnicy najbardziej narażonej na wylew Tybru.[5] W Polsce, na Ukrainie i w Rosji getta nigdy nie istniały - polskie getta (często spotyka się takie określenie w literaturze, czy mowie potocznej) powstały w w roku 1940 i są wymysłem Niemców okupujących Polskę.

---

[4] J. Byra, *Na kirkucie,* " Tygodnik Zamojski" 1991, nr 33.
[5] D. Levin, *Prawo Koloseum,* przekł, G. Kołodziejczyk , Warszawa 2012, s. 73

Gezer
Miasto, zlokalizowane w ostatnim Paśmie Pogórza Judejskiego, w miejscu, gdzie opada ono ku północnej Szefeli (hebr. "równina"). Szefela, to geograficzny region Palestyny najczęściej wzmiankowany w Biblii. Wniosła je w posagu królowi Salomonowi córka faraona; politycznym aspektem tego małżeństwa było zawarcie przymierza z Egiptem. W Gezer, z którego Salomon uczynił warownię stacjonował korpus wozów bojowych, tutaj też odkryto najstarszą znaną hebrajską inskrypcję pochodzącą z końca X wieku p. n. e, dla której przyjęła się nazwa "kalendarz z Gezer", dlatego, że wymieniono w niej: 8 rolniczych por roku, niektóre z rolniczych zajęć rozpisane na dwa nastepujące po sobie kolejno miesiące ... "Kalendarz..." pochodzi z okresu 950 - 900 r. p. n. e, a wieć z czasów panowania króla Salomona. Wykopaliska prowadzone na tym terenie w latach 1964 - 1984 wykazały iż przez pewien czas Gezer było siedzibą Szymona Machabeusza →**Machabeusze**, później kwaterował tutaj Jan Hyrkan

Glücksbergów rodzina
Pierwsze zachowane informacje o rodzinie Glücksbergów pochodzą z XVIII wieku, a dotyczą Emanuela Majera Glücksberga oraz jego syna Majera Natana (1770 - 1831), który wraz ze swoim bratem Janem, jako pierwsi wydawcy na ziemiach polskich wprowadzili honoraria autorskie.

Gotfryd z Bouillon
Syn hr. Boulonge, Eustachego II. Dowodzony przez niego oddział krzyżowców podczas I krucjaty (1096 - 99) jako pierwszy wdarł się do Jerozolimy. Gotfryd został wybrany na pierwszego (w dziejach krucjat) władcę Jerozolimy przyjmując tytuł Obrońcy Świętego Grobu, uważał bowiem , że uznanie siebie królem w miejscu, gdzie Jezus nosił koronę cierniową jest niewłaściwym posunięciem. Zmarł w lipcu 1100 roku.

Góra Kuszenia
Zlokalizowana jest nieopodal Jerycha, w kierunku północnym od Morza Martwego. nazwę swą otrzymała od opisanego w Starym Testamencie wydarzenia - otóż tutaj ukrywał się prorok Eliasz Przed gniewem izraelskiego króla Achaba, kiedy zapowiedział nastanie suszy (I. Ks. Królewska 17: 10. Obecnie na Górze Kuszenia znajduje się stanowiący atrakcję turystyczną grecko - prawosławny klasztor św. Jerzego.

Gwardia Robotnicza
Zorganizowana została we wrześniu 1939 roku po zajęciu Wilna przez Rosjan. Jej skład osobowy stanowili w większości (ok. 80%) Żydzi pracujący przed wybuchem wojny w polskich wiezieniach i komisariatach (m. in. Berl Rabinowicz).[6] Gwardia Robotnicza (ros. Roboczaja Gwardia) została zorganizowana przez Rosjan na wszystkich zagarniętych przez nich terenach, stanowiła odpowiednik milicji obywatelskiej. Członkami Gwardii byli zazwyczaj komuniści i lewicowi działacze związkowi.

H

Habiru
Grupa ludzi, którzy pozostawali poza ustalonym systemem społecznym Palestyny, reprezentowali sobą wiele typów etnicznych, posługiwali się językiem semickim . Do haribu zaliczano także Abrahama, Izaaka i Jakuba, a Abraham został określony w Starym Testamencie jako "Hebrajczyk" (I. Ks. Mojżeszowa 14, 13). Jeden z jego przodków nazywany był Eberem, stąd nazwa "Hebrajczyk"; nazwy tej używa w odniesieniu do Żydów św. Paweł - *List do Hebrajczyków* (Nowy

[6] D. Levin, *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowe*j, wyd. I, Warszawa 2005, s. 22, przypis 20

Testament)

handlowa działalność króla Salomona

Salomon, wg. biblijnych zapisów nieskazitelny wzór władcy (poza jednym wyjątkiem odnotowanym w I Księdze Królewskiej 2: 22 - 23), a także wzór mądrości (o czy świadczą m. in. zachowane w liczbie 3000 przysłowia, pieśni, w tym *"Pieśń nad Pieśniami"* (hebr. *Szir ha Szirim*) zajmował się także (i to z wielkim powodzeniem) handlem: handlował z Egiptem i Cylicją skąd sprowadzał: przyprawy, złoto (także z Ofiru), rydwany i konie. Wspólnie z królem Tyru Chiramem organizował kupieckie wyprawy do Sudanu i Somalii. Chiram dostarczał także Salomonowi drewno cyprysowe i cedrowe potrzebne do budowy Świątyni.

nazwa kraju	**nazwy sprowadzanych produktów**
Ofir (wg. Józefa Flawiusza, Euzebiusza i Hieronima, starożytnych pisarzy) kraina ta zlokalizowana była w Indiach, inni umiejscawiali ją na Morzu Czerwonym. Zdaniem Avrahama Negev (Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej, Warszawa 2002, s. 343, Ofir można umieścić w Arabii)	złoto (Salomon sprowadził stąd 420 talentów złota (I Ks. Królewska 9, 28), miary i wagi biblijne, srebro, drogie kamienie, kość słoniowa, cenne gatunki drewna, pawie, małpy
Egipt Cylicja (miejscowość Kue zlokalizowana w południowo - wschodniej Azji)	wozy bojowe

Haszomer ha Cair (hebr. Młody Strażnik)

Organizacja powstala w 1916 roku w Wiedniu, Światowa Federacja Haszomer ha Cair powstała w 1924 roku. Organizacja miała charakter polityczny lewicowo – syjonistyczny, w jej skład wchodziły *kwuce* –grupy młodzieży dobrane według wieku i intelektu. Na czele *kwucu* stał patrolowy, albo patrolowa. Na czele organizacji *anhaga* (hebr. kierownictwo, administracja). Rada Naczelna organizacji z różnych miast miała swoją siedzibę we Lwowie, wydawała czasopisma i utrzymywała kontakt z innymi miastami w kraju i Palestynie. Kwuca prowadziła swój dziennik, każdy z członków pisał do niego to, co chciał. W miesiącach letnich odbywały się obozy; raz na miesiąc wydawano lokalną gazetę. Szomrowcy (członkowie organizacji) pozdrawiali się słowami: *"chazak wyemae" ("bądź silny i mocny")*. Każdy szomr obowiązany był skończyć studia, nauczyć się zawodu i w konsekwencji wyjechać do Palestyny[7].

"historisze lider"

Zwrot stosowany na określenie pieśni żydowskich o zabarwieniu historycznym, powstałych na przełomie XVII - XVIII wieku na terenach zamieszkałych przez Żydów aszkenazyjskich (Niemiec, Holandii, Polski). Autorami pieśni bywali: kaznodzieje, szamesi, nauczyciele, kantorzy. Do dziś zachowało się 45 pieśni siedemnasto i osiemnastowiecznych. Oto niektóre z nich:

tytuł pieśni/ data postania	**zdarzenie stanowiące treść pieśni**	**miejsce, data druku**
Di baszrajbung fun gzejres kak Pozne (XVIII w.)	tematem pieśni są doświadczenia jakie spotkały Żydów wielkopolskich latem 1768 roku	Berlin 1717
Dos bichl fun Kodesz reb Szachne (1682)	pieśń opowiada o reb Szachnie z Krakowa, który zakupił od dwóch młodych chrześcijan przedmioty sakralne skradzione z z kościoła. Za	opublikowana przez prof. Chone Shmeruka w 1985 roku

[7] B. Milch, *Testament,* Warszawa 2001, przypis na str. 25 - 26

	autora pieśni uważa się reb Szmuela ben Dawida, znanego jako reb Szmuel z Lublina	
Dos Bilbl is ojf di draj kdojszim be kak Wilne (Fałszywe oskarżenie o mord rytualny trzech męczenników ze świętej społeczności Wilna)	Pieśń traktuje o trzech Żydach z Wilna oskarżonych w 1698 roku o zabicie chrześcijańskiego dziecka oraz o wytoczonym przeciwko nim procesie	

Pieśni są przedmiotem badań naukowców pracujących na Wydziale Jidysz Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie pod kierunkiem prof. Chone Shmeruka, badania wspiera Izraelska Akademia Nauk.[8]

I

Ibrahim ibn Jakub

Żyd hiszpański, rodem z Tortosy. W latach 960 - 965 z polecenia kalifa Kordoby - Ottona Wielkiego odbył podróż do Niemiec i Czech, podczas której zbierał informacje o krajach słowiańskich. Powstała w ten sposób obszerna relacja zawierają m. in wzmiankę o "Ziemi Mieszki" (Mieszka). Praca Ibn Jakuba napisana jest po arabsku, stanowi pierwszy historyczny dokument traktujący o Polsce.

identyfikacja Żydów w Niemczech
Rozpoczęła się z chwilą dojścia Hitlera do władzy. 12 kwietnia 1933 roku ogłoszono powszechny spis ludności Niemiec. Zebrane informacje, (dotyczące głownie: wyznania, małżeństw - niemieckie czy mieszane) analizowano za pomocą kart perforowanych udostępnionych przez amerykańską firmę IBM[9]

"Imrei Emet" ("Głosiciel Prawdy")
Abraham Mordechaj Alter (1864 - lub 1866 - 1948), cadyk z dynastii Ger (Góry Kalwarii), współzałożyciel Agudas Jisroel (Związek Izraela). Działalność tej partii dała się zauważyć w okresie międzywojennym w Polsce; istnienie Agudy odnotowano m. in na Zamojszczyźnie (Biłgoraj, Szczebrzeszyn, Zamość), członek Komitetu Budowy Jeszywas Chachmej Lublin

inskrypcja króla Meszy
Odkryta została w 1968 roku w stolicy Moabu - Dibonie; król Mesza zamieścił na wystawionej przez siebie steli napis, traktujący o: jego zwycięstwach na polach rozegranych z nieprzyjaciółmi bitew, wziętych do niewoli jeńcach i wzniesionych prze siebie budowlach, o tunelu, jaki wykopali dla niego jeńcy izraelscy; wspomina także Omriego, który upokorzył Moab. Odnotowane przez Meszę bitwy zgodne są z zapisem umiejscowionym w II Księdze Królewskiej (rozdz. 3). Obelisk z inskrypcją przechowywany jest obecnie w Luwrze.

Izakowicz Mendel
Żyd krakowski, urodzony w Kazimierzu pod Krakowem. W latach 1560 - 1568 dzierżawił dochody

---

8 Ch. Turmiansky, *Pieśni "historyczne" w języku jidysz jako źródło do dziejów Żydów w Polsce przedrozbiorowej* [w:] Żydzi w Dawnej Rzeczpospolitej, Materiały z Konferencji "Autonomia Żydów w Rzeczpospolitej Szlacheckiej", Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytet Jagielloński 22 - 26 IX 1986, Ossolineum 1991, s. 297 - 305.

9 Obszerne informacje odnośnie współpracy IBM z nacjonalistami niemieckimi znajdujemy w opracowaniu Edwina Blacka *IBM i Holocaust, strategiczny sojusz,* przekł. Piotr Budkiewicz, Warszawa 2001, tytuł oryginału *IBM the Holocaust. The Strategic Alliance Between Nazi Germany and Americe's Most Powerful Corporation.*

skarbu litewskiego, w związku z czym zamieszkał w Brześciu Litewskim. Kiedy zmarł Zygmunt August powrócił w rodzinne strony i został obrany na przewodniczącego gminy żydowskiej w Krakowie. Z przyczyn bliżej nie znanych powrócił jednak do Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie dał się poznać jako budowniczy mostów i inżynier wojskowy. Po klęsce Maksymiliana Habsburga pod Byczyną (1588), którego był zwolennikiem, udał się na obczyznę - celem jego podróży początkowo była Praga, następnie Wiedeń, gdzie przedłożył projekt budowy mostu na Dunaju. [10]

J

Jehuda ha Nassi
Twórca Sanhedrynu (głównego organu legislacyjnego i najwyższego sądu żydowskiego) w Bet Szearim w okresie, gdy uległa zniszczeniu Świątynia w Jerozolimie, w tym mieście skupiało się wówczas religijne życie Żydów. Jehuda ha Nassi postrzegany jest także jako redaktor Miszny. Jego grób znajduje się w Bet Szearim (hebr. "Dom Bram").

Jerycho
Jedno z najstarszych miast opisanych w Biblii, usytuowane w odległości ok. 10 km na północ od Morza Martwego. Wg. zapisu w Księdze Jozuego 6: 16 - 24 zdobyte zostało przez Izraelitów - istnieje kilka wersji odnośnie zburzenia Jerycha:

1. Badania archeologiczne, a przede wszystkim ślady pożaru widoczne na odnalezionych kamieniach wskazują iż Jerycho zostało zniszczone ok. 1550 r. p. n. e prawdopodobnie podczas napadu wojsk faraona Totmesa I (wersja podana przez prof. Klausa Biebersteina z Uniwersytetu w Bambergu).

2. Miasto upadło na skutek trzęsienia ziemi, na co wskazują ślady pęknięć na kamieniach (tak uważają David Neev z Izraelskiej Służby Geologicznej oraz Kenneth Emery z Instytutu Oceanograficznego Woods Hale w Massachusetts).[11]

Joselewicz Berek
Urodził się 17 . 09. 1764 w miejscowości Kretynga na Żmudzi, zginął podczas potyczki z Austriakami pod Kockiem w 1809. Faktor i handlarz końmi, pracował dla księcia Massalskiego, biskupa wileńskiego, który wysyłał go za granicę. Podczas pobytu w Paryżu otarł się o rewolucję francuską. W 1794 roku organizował Pułk Lekkokonny Starozakonny. 17 września 1794 roku Kościuszko oficjalnie ogłosił utworzenie żydowskiego oddziału. Joselewicz, wraz z Józefem Aronowiczem, stworzyli patriotyczną odezwę w języku jidysz wzywającą do walki wydaną 23 kwietnia. Oddział Joselewicza brał udział w obronie warszawskiej Pragi - oddział został rozbity, ocalała jedynie część żołnierzy część przeżyła, włączając w to samego Joselewicza, który dostał się do niewoli rosyjskiej.
Po klęsce insurekcji kościuszkowskiej Berek Joselewicz przez Galicję wyemigrował do Włoch, gdzie przyłączył się do Legionów Jana Henryka Dąbrowskiego. Jako dowódca polskiego oddziału brał udział w wielu bitwach napoleońskich, nad Trebbią, pod Novi, Hohenlinden, Austerlitz i Frydlandem.

K

kahał
Nazwa ta ma daw znaczenia: kahał jako gmina żydowska, czyli społeczność danego miasta czy miasteczka rządząca się swoimi wewnętrznymi prawami (sądownictwo, życie religijne, nauka) oraz kahał jako nazwa budynku, w którym znajdowały się: sala obrad dla seniorów kahalnych oraz

[10] I. Schwarz, *Ein Wiener Donaubrückenproekt aus dem XVI Jahrhundert "Jahrbuch für Lendeskunde von Niederösterreich",* Neue Folge, R. 12: 1913, Wiedeń 1914, s. 80 - 88
[11] Ch. Schüle, *Pod murami Jerycha,* "National Geographic", październik 2008, nr 10 (109).

wszelkiego rodzaju zebrań, pokoje biurowe, miejsce dla obrad sądu żydowskiego (rozsądzał spory dłużników, sprawy złodziei, osób naruszających przepisy i nakazy rytualne).

kantorzy okresu międzywojennego w Polsce

imię i nazwisko	okres w którym żył	przydomek; informacje dodatkowe
Mosze Abraham Berensztajn	1866 - 1932	
Eliahu Herszman	1888 - 1940	
Jakub Szmul Morogowski	1856 - 1942	największe sukcesy odniósł podczas pobytu w Równem, stąd przylgnął do niego przydomek "Zeidel Rowner"
Gerszon Sirota	1874 1943	uprawiał muzykę synagogalną i świecką, jemu współcześni nazywali go "królem kantorów" albo żydowskim "Caruso". Głos Gerszona Siroty utrwalony został na płytach, które do dziś powielane są w Ameryce i Izraelu, on sam spłonął wraz z rodziną w getcie warszawskim
Eliezer Gerszowic	1844 - 1943	
Boruch Schorr	1904 - 1933	
Dawid Nowakowski	1848 - 1921	oprócz śpiewu zajmował się kompozycja i aranżacją, opracowywał także partie chóralne do nabożeństw w synagogach
Pinchas Minkowski	1859 - 1924	
Mosze Kusewicki	1899 - 1966	uratował się z wojennej pożogi uciekając z Polski na teren Związku Radzieckiego. występował w przedstawieniach operowych jako tenor, śpiewał także w Operze Gruzińskiej w Tbilisi. po zakończeniu działań wojennych na stałe wyjechał do Stanów Zjednoczonych

"koszerna" odzież

Istota koszerności odzieży polegała na tym, że należało szyć dane ubranie odpowiednimi nićmi, z odpowiednich tkanin czy futer. Szycie "koszernej" odzieży należało do tzw rzemiosł koszernych[12], do uprawiania których Żydzi otrzymywali uprawnienia na mocy decyzji rabina po zaliczeniu stosownych do każdego rodzaju rzemiosła egzaminów.

Krieger Johann Antoni

Z pochodzenia nie był Żydem, mimo to odkupił w Korcu drukarnię hebrajską Hirsza Lejbowicza i Szmula Segala (XVIII w.), przeniósł ją do Nowego Dworu, gdzie założył ważny ośrodek produkcji ksiąg hebrajskich. Założone przezeń przedsiębiorstwo funkcjonowało do 1818 roku. O tym, jak prężne było to wydawnictwo świadczy fakt, ze w roku 1789 w Łęcznie wystawił Krieger na sprzedaż 2. 641 ksiąg hebrajskich oraz 2. 000 żydowskich kalendarzy.[13]

królowie Izraela

Królestwo Izraela, podobnie jak Królestwo Judy tworzone było przez plemiona izraelskie - przez

[12] Koszerne rzemiosła to także: ubój rytualny bydła i drobiu, przepisywanie Tory (zajmowali się tym tzw. soferim - pisarze), funkcje pełnione w bożnicy , na cmentarzu, w szpitalu.

[13] M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi polscy. Dzieje i kultura,* Warszawa 1982, s. 43

dziesięć plemion (Rubena, Symeona, Lewiego, Dana, Naftalego, Gada, Asera, Issachara, Zabulona, Józefa- w okresie 975 - 730. r. przed Chrystusem rządzili nim kolejno:

królowie Izraela	**wykładnia imienia**	**data objęcia władzy**	**ilość lat panowania**
Jeroboam I	walczący dla narodu/rozmnażający się lud	975	22
Nadab	chętny	954	2
Baaza	śmiały	953	24
Ela	dab	930	2
Zimri, Zymry	sławny	929	7 dni
Omri- utalentowany dowódca wojskowy. Informacji na jego temat dostarcza inskrypcja króla Meszy znaleziona w Dibonie, stolicy Moabu. Napis głosi iż Omri "zdołał zapanować nad całym Izraelem[14]	sługa Jahwe		
Achab	stryj	918	22
Ochozjasz	wspierany przez Jahwe	897	2
Joram, Jehoram	Jahwe jest wzniosły	896	12
Jehu	to On - Bóg	884	28
Joachaz	kogo Jahwe trzyma silnie	856	17
Joaz	Jahwe spieszy	841	16
Jeroboam II		825	41
Zachariasz	Jahwe wspiera	773	6 miesięcy
Sellum (Szallum)	odpływający	772	1 miesiąc
Manachem (Menachem)	pocieszyciel	772	10
Facejasz, Pekachiasz	Jahwe otwiera	761	2
Facejasz Pekach - zabił Pekachiasza		759	20
bezkrólewie		758	ok. 9 lat
Ozeasz	jego hebrajskie imię brzmi "Hoszea", co się tłumaczy jako "zbawienie"	730	9

księgarze żydowscy w Polsce (XIX w. - okres międzywojenny)

imię i nazwisko, okres w który żył	**zakres działalności**
Marian Sztajnsberg (1887 - 1943)	współwłaściciel firmy "Księgarnia Ferdynanda Hoesick. Sp. z . o . o", wydawał literaturę prawniczą, m. in. "Hoesicka teksty ustaw obowiązujące w Rzeczpospolitej do roku 1934" (81 tomów)
Gabriel Centnerszwer (1841 - 1917)	prowadził księgarnię przy ul. Marszałkowskiej w Warszawie
Herman Altenberg (1848 - 1885)	wspólnie z Maurycym Robitsckiem prowadził w Warszawie księgarnię

[14] M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*, przeł. Jerzy Schwakopf, warszawa 1991, s. 137

	i skład obrazow, ponadto był wydawca Biblioteki Klasyków Polskich oraz Biblioteki Teatrów Amatorskich
J. M. Himmelblaum (?)	wydawca i księgarz krakowski, księgarnię założył w połowie XIX wieku. w roku 1863 nakładem jego księgarni ukazały się " Wieczory pod lipą. Historia narodu polskiego" , wydał także podręcznik Lucjana Tomasza Rycharskiego " Literatura polska w historyczno - krytycznym zapisie"
Telza Naftali (zginął w getcie warszawskim)	w roku 1897 został właścicielem krakowskiej Drukarni Narodowej, w której wydał: "Dzieje wojny żydowskiej przeciwko Rzymianom " Józefa Flawiusza, pracę Bolesława Limanowskiego i Stanisława Mendelsona "Dzieje malarstwa w Polsce". W tej drukarni ukazało się także pierwsze wydanie "Elementarza" Mariana Falskiego
Jakub Mortkiewicz	wspólnie z Teodorem Teoplitzem założył firmę pod nazwą "J. Mortkowicz Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie Sp. Akcyjna" , specjalizował się w wydawaniu literatury pięknej.

"kuczki"
Potoczna nazwa stosowana przez ludność polską w okresie międzywojennym na określenie Sukkot (Święta Szałasów).

L

Liberman Jankiel
Klezmer, cymbalista, występował w Paryżu, gdzie słuchał go Adam Mickiewicz, co zaowocowało uwiecznieniem Jankiela w "Panu Tadeuszu".

Lichtenberg Mosze Wolf
Mieszkaniec Włodawy, utworzył niewielki oddział partyzancki, do którego uciekali Żydzi z włodawskiego getta. Dowódcą drugiego oddziału partyzanckiego walczącego w okolicach Włodawy był Chil Grynszpan.

Liga Wolnego Kraju
Organizacja funkcjonująca w Wilnie do czasu zajęcia miasta przez Rosjan (19. IX. 1939), członkowie której wywodzili się z miejscowej inteligencji żydowskiej, m. in. byli to pisarze: Leizer Wolf, Moshe Blitt oraz Nachman Baranchuk. Po wkroczeniu Rosjan do Wilna emigrowali na tereny zajęte przez Rosjan: Blitt i Wolf dostali się do Białegostoku, następnie do Moskwy. Mosze Bliit na skutek rozporządzenia władz rosyjskich znalazł się w szeregach Armii czerwonej, Leizer Wolf zmarł w Uzbekistanie w 1943 roku; po jego śmierci ukazała się jego książka *Di broyne bestie.*

Leo Leopold
Lekarz w Warszawskiej Szkole Rabinów ustanowiony na mocy odezwy Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 czerwca 129 roku, Nr 2696/364; udziela porad uczniom szkoły i pracownikom naukowym

"Lew Jehudi"
"Żydowskie serce", imię narodu żydowskiego. Według panującego wśród Żydów przekonania kiedy człowiek jest w stanie ciężkiego grzechu i bliski śmierci trzeba mu szepnąć do ucha jego imię, ponieważ ma ono moc przywracania do życia. Imieniem narodu żydowskiego wezwał Baal Szem Tow Żydów na Kresy i Żydzi ożyli. Jest to ulubiony motyw opowiadany przez Żydów podczas

wspominania Baal Szem Towa.

Lomde Tora
Stowarzyszenie mające na celu organizowanie środków umożliwiających naukę uzdolnionej młodzieży, jednym z jego współzałożycieli był Hilary Nussbaum. Działalność Stowarzyszenia przypadła na wiek XIX.

"luftmensz"
"Żyjący z powietrza", czyli żyjący z dnia na dzień. Taką nazwą określano Żydów niemających stałego zatrudnienia, zarabiających na życia załatwianiem rożnych spraw dla innych (pośrednictwo w sprzedaży, udzielanie informacji, i. t. p).

Ł

łuk Boga
Tęcza, po raz pierwszy rozpostarła się na niebie gdy przestał padać deszcz podczas potopu; tęczę, łuk, ustanowił Bóg jako znak przymierza z Noem, gwarantując tym samym, że już nigdy wody potopu nie zaleją zamieszkałej przez ludzi Ziemi. Wg. Józefa Flawiusza słowa "tęcza Boga" używano w krainie, w której osiadła arka Noego po potopie.

M

Machberet
Pierwszy słownik hebrajski napisany przez Menachema ben Saruk z Tortozy (Hiszpania) w X wieku.

Malarze żydowscy (XIX - XX wiek)

imię i nazwisko	**miejsce edukacji/ nazwa uczelni**	**tytuły obrazów/ data powstania**
Aleksander Lesser (1814 - 1884)	Warszawa, Drezno, członek Akademii Umiejętności w Krakowie	*Wincenty Kadłubek piszący kronikę, Obrona Trembowoli, Pogrzeb pięciu ofiar poległych w 1861 roku,*
Aleksander Sochaczewski (1843 - 1923)	Warszawska Szkoła Rabinów, Warszawska Szkoła Sztuk Pięknych	w 1913 roku wystawił we Lwowie (z okazji 50 rocznicy wybuchu powstania styczniowego) 50 prac ukazujących losy sybirskich zesłańców; sam spędził na Syberii 20 lat za udział w polskich manifestacjach patriotycznych
Jan Rosen (1854 - 1936), malarz batalista		*Rewia na Placu Saskim*
Józef Buchbinder	Warszawska Szkoła Sztuk Pięknych, Drezno, Monachium, Düserdolf, Paryż, Akademia św. Łukasza w Rzymie	portrety, sceny biblijne; przez wiele lat był redaktorem Tygodnika Ilustrowanego
Szymon Buchbinder	Krakowska Szkoła Sztuk Pięknych (1979 - 1833), uczęszczał na wykłady Jana Matejki	*Zygmunt III w pracowni złotniczej, Błazen dworski, Młody Żyd w tałesie, Karciarze*
Maurycy Gotlieb	Szkoła Rysunków Godlewskiego we Lwowie, Akademia Sztuk Pięknych w Wiedniu,	*Przysięga Kościuszki w Krakowie, Kawalerowie inflanccy proszący o opiekę Zygmunta Augusta przeciw*

	Szkoła Sztuk Pięknych w Krakowie	*cesarzowi Ferdynandowi . Albrecht Brandenburski odbierający inwestyturę od króla Zygmunta Starego.* portrety, *Portret własny w stroju szlachcica, Shylock i Jessyka ,* *Autoportret (Ahaswer), Żyd w stroku arabskim, Staruszka w czepcu, Chrystus w Kafarnaum, Chrystus w synagodze, Głowa Chrystusa, Ecce Homo, Pisarz Tory*
Samuel Hiszenberg (1865 - 1908)	Kraków, Monachium, Szkoła artystyczna Becael w Palestynie (uchodził za mistrza tej szkoły)	*Żyd wieczny tułacz, Uriel Acosta, Młodzieńczy Spinoza, Święto w getcie,*
Maurycy Trębacz (1861 - 1941)	Warszawa, Kraków, Monachium	obrazy ilustrujące życie codzienne Żydów
Leopold Pilichowski (1869 - 1933)		*Zaślubiny, Słuchaj Izraelu*
Leon Bakst (1869 - 1924)		twórca dekoracji i kostiumów teatralnych , m. in. do baletu *Szecherezada, Ognisty Ptak, Pietruszka*
Leopold Gotlieb (1883 - 1934)	Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie, Monachium, Paryż	akwarele, portrety; podczas działań I wojny światowej służył w legionach Piłsudskiego
Ludwik Markus (Luis Marcousis) 1883 - 1967	Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie, Paryż	*Wieża Eiffla*
Bruno Schulz (1892 - 1942)	Wiedeń, Lwów, nauczyciel rysunków w gimnazjum w Drohobyczu	napisał *Sklepy cynamonowe (1931), Sanatorium pod klepsydrą (1937)*

manele
Tak nazywano w XVI wieku złote ozdoby noszone przez kobiety żydowskie (łańcuchy, pierścienie, bransolety), ich noszenie było powodem zgorszenia wśród polskiej i żydowskiej społeczności, dlatego władze gmin żydowskich wydawały nakazy ograniczające tego rodzaju zbytkowność.

manna
Pożywienie zsyłane Izraelitom przez Boga podczas czterdziestoletniej wędrówki po pustyni, słowo manna oznacza dosłownie "co to jest"? (hebr. ma hu?) - bowiem takie pytanie zadawali sobie Izraelici, gdy po raz pierwszy zobaczyli ten produkt. Manna, wg. biblijnego zapisu wyglądała jak coś drobnego, ziarnistego, drobnego niby szron na ziemia, a miała smak placka z miodem (II Ks. Mojżeszowa 16:15, 31), w innym miejscu zapisano iż była jak ziarno kolendra... (koriander). Izraelici zbierali mannę codziennie w ilości 1 omera na osobę. Zebrany pokarm należało spożyć do wieczora inaczej ulegał zepsuciu, na szabat (dzień siódmy, w którym nie można było według Bożego zalecenia wykonywać żadnej pracy) zbierano podwójną miarkę).

Meiron

1. Wioska w której urodził się Szymon Bar Jochaj (II w. n. e) - z jego osobą związane są obchody Lag ba Omer. *Ortodoksyjni Żydzi zbierają się przy grobie Rabiego Bar Jochaj który znajduje się w Galilei na górze Miron. Przybywają tysiące rodzin. Już wcześniej zamieszkują w namiotach aby w rocznicę śmierci Rabina być blisko grobu. Jest też zwyczaj że w tym miejscu po raz pierwszy strzygą włosy 3 letnim chłopcom (co wcześniej jest zakazane). Jest to tak zwana Chalakie od słowa chalak = gładki. Przy tym się weselą jak na weselu i wiele młodych par tam też wtedy*

przybywa.[15]

2. Wioska zlokalizowana w Górnej Galilei, którą ufortyfikował Józef Flawiusz (dla tej miejscowości przyjęte są także nazwy: Mero lub Merot). Wg. zapisów w Talmudzie Jerozolimskim wyrabiano tutaj najlepszej jakości oliwę.

Melchizedech
Król Salemu (jego imię wykłada się jako "król sprawiedliwy"), który wyszedł z błogosławieństwem do Abrahama, gdy ten wracał po walce z Asyryjczykami. Melchizedech, kapłan Boga Najwyższego nie tylko błogosławił Abrahamowi, ale wygłosił również mowę pochwalną na jego cześć. Salem , to najwcześniejsza nazwa późniejszej Jerozolimy.

"meszuresi"
Pośrednicy, którzy trudnili się poszukiwaniem obcych kupców, przybyłych z prowincji do Warszawy po to, by ich doprowadzić do odpowiednich sklepów, kramów, szynków, karczem, warsztatów. Zazwyczaj byli słabo opłacani przez korzystających z ich usług, ale zawsze mogli liczyć na najskromniejsze bodaj wynagrodzenie.

Miasto Dawida
Wzgórze nad źródłem Gichon w dolinie Cedronu, gdzie znajdowała się cytadela Syjon pod zarządem Jebuzytów, mieszkańców miasta Jebuz (nazwę którego przemianowano później na Jerozolimę). Dawid, drugi po Saulu król w dziejach Izraela przemianował Syjon na miasto, nazwane od jego imienia Miastem Dawida. O wybraniu twierdzy Syjon na stolicę tworzącego się państwa zadecydowała neutralność tego miejsca - Syjon nie należał bowiem ani do plemion północnych Izraela, ani do południowego królestwa Judy; z czasem wokół twierdzy rozrosło się miasto, Dawid pobudował dla siebie pałac, odkrycia którego dokonała w roku 2005 Eilat Mazor, izraelska archeolog.

"Miszle Szelemo"
"Księga Przysłów Salomona", autorstwo której przypisuje się królowi Salomonowi, następcy Dawida. Jak głosi tradycja przysłowia spisał król w wieku dojrzałym. Dużo miejsca w *Księdze Przysłów* poświecił kobiecie - w końcowej części 31 rozdziału (wg. przekładu na język polski,[16] znajdujemy pochwałę kobiety, która, znów, jak głosi żydowska tradycja w piątkowy wieczór śpiewają ojcowie i dzieci sławiąc tym samym zonę i matkę. Ustęp ten odmawia się także na pogrzebach kobiet i podczas bat micwy.

Morgensztern Mendele
Syn Mosze Borucha, po śmierci ojca został wybrany przez włodawską społeczność żydowska na stanowisko rabina - był ostatnim rabinem Włodawy. Zginął w sierpniu 1942 roku wraz z żydowskimi dziećmi (których nie chciał opuścić podczas transportu) w obozie zagłady w Sobiborze.

"Mohelim"
Wykonawcy obrzędu obrzezania, zrzeszenie Żydów, do obowiązków których należało obrzezanie nowo narodzonych chłopców żydowskich. Wiadomo, że w XIX wieku Mohelim pracowali w Paryżu, inspektorem nadzorującym ich działalność został mianowany przez rząd francuski Izydor Handvogel, absolwent Warszawskiej Szkoły Rabinów, który ukończył medycynę w Paryżu

moneta Baldwina z Boulonge

---

[15] Relacja Krystyny Carmi (Izrael)
[16] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1975, s. 732, w. 10 - 31).

Wybita została z okazji jego nominacji na króla Jerozolimy (1100 rok). Na awersie widnieje postać Baldwina z koroną na głowie, oraz insygniami władzy królewskiej, całość okala napis:*Baldvinus Dei Gratio Rex Ierusalem.* Rewers zdobią trzy budowle świątynie): chrześcijańska, arabska i żydowska oraz otacza je napis: *Regis Regnum Omnium Civitas.* Rysunek monety opublikowany został m. in. w pracy Davida Nicolle*, Pierwsza krucjata 1096 - 99,* Poznań 2009, s. 16

Morgensztern Mosze Baruch
Naczelny rabin Włodawy, we wrześniu 1939 roku został ranny podczas podróży z Kocka (gdzie odwiedzał swoją rodzinę) do Włodawy. Na skutek odniesionych ran zmarł w Parczewie, gdzie został pochowany.

Moszkowicz Jozue
Inżynier wojskowy pochodzący z Kazimierza pod Krakowem, podczas wojny Polski z Rosją w 1664 roku przyczynił się do uratowania przed zatonięciem dział i ciężkiej broni.

N

Nachman Jakub z Bełżca
Apologeta i polemista żydowski, znany z polemiki z przedstawicielem polskiego arianizmu Marcinem Czechowiczem w obronie wiary żydowskiej. W roku 1581 Czechowicz opublikował pracę *Odpis Jakuba Żyda z Bełżca na dialogi Marcina Czechowicza, na który odpowiada Jakubowi Żydowi tenże Marcin Czechowicz.*

najdawniejsze przedstawienie menory
Siedmioramienna menora po raz pierwszy pojawiła się na monetach emitowanych przez Matatiasza Antygona, króla i kapłana w jednej osobie wywodzącego się z dynastii Hasmoneuszy. Na rewersie tych monet bitych w okresie 40 - 37 r. n. e widnieje siedmioramienny świecznik o trójkątnej podstawie.

najsłynniejsi kompozytorzy żydowscy

imię i nazwisko, okres w którym żył	**kraj pochodzenia**	**najsłynniejsze utwory**
Jakub Liebman Beer (znany jako Giacomo Meyerbeer, 1791 - 1864)	Francja	opery: Hugenoci, Robert Diabeł, Poranek, Dinorah Afrykanka
Jacques Fromental Elie Halěvy (1799 - 1862)	Francja	opery: Żydówka, Żyd , wieczny tułacz
Jaques (Jakub) Offenbach (właściwe nazwisko Eberst, nazwisko Offenbach przyjął od miasta nad Renem o tej nazwie)	Niemcy	opery: Orfeusz w Piekle, Piękna Helena, Życie Paryskie, Wielka księżna Gerolstein, Opowieść Hoffmana
Georges Bizet	Francja	opera Carmen
Dariusz Milhaud (1892 - 1974)		opery: Stworzenie świata, Krzysztof Kolumb, wół na dachu, pieśni do tekstów hebrajskich i żydowskich
Feliks Mendelssohn (1809 - 1847)	Niemcy	oratorium: Eliasz, Psalmy
Max Bruch		opera: Loreley, poemat na wiolonczelę i orkiestrę symfoniczną Kole Nidrei
Gustaw Mahler (1860 - 1911)		Symfonia tysiąca, Pieśń wędrownego czeladnika,

		Pieśń o Ziemi
Arnold Schoenberg (1874 - 1951)	Niemcy	opera: Mojżesz i Aaron, poemat na głos mówiony Kol Nidrei, kantata: ocalały z Warszawy
Ludwik Grossman (1935 - 1915)	Polska	
Adam Münchheim (1830 - 1904)	Polska	
Józef Kofler (zamordowany podczas okupacji)	Polska	
Aleksander Tansman	Polska	
Jerry Bock		musical Skrzypek na dachu
Ernest Bloch	Szwajcaria	
Maurice Ravel		Pieśni hebrajskie, Kaddish, Odwieczna zagadka
Georges Gershwin		

najstarsze dokumenty traktujące o zamieszkaniu Żydów w Polsce (1153 - 1389)

nazwa dokumentu	**rok/ wiek wystawienia**	**zapis dotyczący Żydów**
Uposażenie klasztoru Kanoników Regularnych na Piasku we Wrocławiu	XII wiek	wzmianka o wsi Tyniec, którą przed rokiem 1153 Piotr Włast odkupił od Żydów i ofiarował kościołowi Panny Marii
Dokument trzebnicki		wzmianka o tym, że dwaj Żydzi - Josef i Chaskiel przed rokiem 1203 posiadali książęca osadę służebną Sokolniki
Nagrobek kantora Dawida we Wrocławiu	1203	inskrypcja znajdująca się na nagrobku świadczy o obecności Żydów we Wrocławiu
Ugoda pomiędzy Henrykiem Brodatym a biskupem wrocławskim Wawrzyńcem	1226	Żydzi zobowiązani zostali do uiszczania pełnej dziesięciny snopowej na rzecz Kościoła
Dokument lokacyjny miasta Krakowa	1237	wymieniona jest jet w nim studnia żydowska , a także " sepulcrum", co prawdopodobnie oznacza cmentarz żydowski
Przekazy z XII wieku podające nazwy miejscowości: Żydowo k. Gniezna (1205),Zidovo k. Kalisza (1213), Zidowo k. Szamotuł (1257)		
Taryfa dla komór celnych w Olesnie i Siewierzu	1226	wśród kupców przechodzących przez komory wymienieni są Żydzi
Srebrne denary zwane brakteatami	XII, początek XIII wieku	monety bito jednostronnie, zdobiły je napisy w jęz. hebrajskim - były to imiona lub wyrażenia hebrajskie
Statut Kaliski wydany przez Bolesława Pobożnego	1264	przywileje dotyczące: jurysdykcji nad Żydami, działalności handlowo - kredytowej Żydów, stosunków z ludnością chrześcijańską
Księgi Ławnicze m. Krakowa	I poł. XIV wieku	
Kronika Oliwska	1349	opisuje pierwszy pogrom Żydów w Polsce
Księga Ławnicza m. Lwowa	1382 - 1389	wymienione są imiona pięciu Żydów

najstarsze osiedla żydowskie w Polsce

Najstarsze żydowskie osiedla powstały na terenie Śląska. Wg. badań Maurycego Horna do roku

1350 obecność ludności żydowskiej na terenie Polski odnotowano co najmniej w 33 miastach. Na przełomie XII i XIII wieku osiedla (skupiska Żydów) znajdowały się w: *Krakowie, Kaliszu, Płocku, Sandomierzu, Kazimierzu k. Krakowa, Poznaniu, Pyzdrach, Kopaszewie, Kościanie.* Poza terenem Śląska skupiska ludności żydowskiej znajdowały się na terenie Rusi Czerwonej - tutaj osiedlali się Żydzi szukający schronienia przez prześladowaniami na terenie Europy Zachodniej. W początkach XIV wieku Żydzi zamieszkiwali we: *Lwowie, Lubomli (1370 - 1382), Drohobyczu (1404), Podhajcach (1420), Krośnie (1426), Hrubieszowie, Przemyślu, Chełmie, Wojsławicach, Samborze, Żydaczowie, Busku, Kamionce, Jarosławiu, Gołogórach, Glinianach, Dolinie.*

nazwiska żydowskie w Polsce

Problem nazwisk żydowskich w Polsce uporządkowany został w roku 1797 przez tzw. ***Regulamin Żydowski (Judenreglement)***. Regulamin opierał się na rozporządzeniu króla pruskiego z dnia 17 kwietnia 1797 roku o nadaniu nazwisk wszystkim Żydom. Akcją nadawania nazwisk Żydom warszawskim kierował urzędnik pruski Ernst Theodor Amadeus Hoffman. Przykładowo nadane wówczas nazwiska:

człowiek niskiego wzrostu otrzymywał nazwisko *Kleinman*
wysoki - *Hochberg lub Hochman*
przyjmowano także nazwiska "odzwierzęce" - *Wolf, Fuchs, Vogel,*
nazwiska od imienia ojca - *Natanson, Meiersohn*,
czy od nazw wykonywanych zawodów - *Cukierman, Singer, Schneiderman.*

Przed wprowadzeniem w życie postanowień wspomnianego powyżej rozporządzenia Żydzi posługiwali się nazwiskami pochodzącymi od:

miejsca zamieszkania (pochodzenia) - *Szmul Rower (z Rawy), Majer Posner (z Poznania), Izrael Zamość (z Zamościa)*
podczas zaborów w latach 1772 - 1793 imię ojca przyjmowano za namiastkę nazwiska , np: *Zelman Jakubowicz (Zelman, syn Jakuba)*
niektórzy Żydzi otrzymywali z polska brzmiące nazwiska, wywodzące się od nazw wykonywanych przez nich zawodów: *Krawiec, Szewc, Płóciennik.* Nazwiska te nie były potwierdzone żadnym zapisem prawnym, ale używane w aktach do określenia konkretnej osoby.

nazwy Palestyny funkcjonujące na przestrzeni wieków

Poczynając od najbardziej odległych czasów (3000 lat p. n. e) Palestyna nazywana była bardzo różnorodnie, w zależności od tego jakie ludy w danym okresie zamieszkiwały na tym terenie.

nazwa plemienia/ludu zamieszkującego obszar Palestyny	**nazwa nadana przez dany lud/plemię**	**znaczenie nazwy**
Babilończycy	Mat Amurru	Kraj Amorytów Zachodnich
Hetyci	Mat Hetti	Kraj Hetytów
Egipcjanie	Mat Kinahi, Kanaan	Ziemia Kananejczyków
	Ziemia Purpury Ziemia Handlarzy Purpury	nazwa pochodzi od barwnika zwanego "kinahi" , który nadawał tkaninom szkarłatną barwę
mieszkańcy sąsiednich krajów	Kraj Hebrajczyków	nazwa pochodzi od słowa "Habiru" - "Przybysz"; potomkowie Abrahama ok. III tys. przed naszą erą przemierzali ziemie Bliskiego Wschodu
Izraelici	Ziemia Izraelska (nazwa funkcjonuje od XIII w. p. n. e)	
Filistyni	Peleszet, Filistea	

Grecy	Palestyna	

nazwy rzeki Jordan
Rzeka Jordan bierze swój początek w górach Hermonu, wypływa z trzech źródeł; z uwagi na podział polityczny jedno ze źródeł zlokalizowane jest na pogórzu libańskim, drugie na syryjski, trzecie na izraelskim.

nazwa hebrajska - Yarden, to znaczy "płynąca" (w domyśle rzeka),
nazwa arabska - Al Urdum

niektóre z pogromów Żydów podczas II wojny światowej

rok	**miejsce/ miejscowość, gdzie dokonano pogromu**	**ilość pogromów/ ilość ofiar**	**źródło informacji**
1939 - wrzesień, październik	tereny Polski	58, zginęło ok. 10. 000 Żydów	Pogromy Żydów w Galicji Wschodniej latem 1941 roku "Haniebne czyny będą pomszczone", Gabriele Lesser (*Tygodnik Powszechny*; tekst opublikowany na stronie internetowej)
1941	Galicja Wschodnia	35 pogromów, największy we Lwowie, 20 w miasteczkach Galicji i 14 w wioskach	tamże
1941	Babi Jar k. Kijowa	niemieckie Einsatzkommando rozstrzelało 34 tys. Żydów.	tamże
1941, lipiec	stara cytadela w Złoczowie (Ukraina)	Sonderkommando 4b grupy operacyjnej C wymordowało 649 osób; do 3 lipca w Złoczowie zginęło ok. 3000 osób	tamże
4 - 11 lipca 1941	Tarnopol	zginęło 600 Żydów, ponadto 127 zostało rozstrzelanych przez Sonderkommando 4b SS	tamże

Neufeld Daniel
(1814 - 1874), z zawodu nauczyciel, autor haseł o tematyce judaistycznej do Wielkiej Encyklopedii Orgelbranda, redaktor naczelny *Jutrzenki - Tygodnika dla Izraelitów Polskich (1861 - 1863).* W roku 1863 Daniel Neufeld został aresztowany za rzekome wydawanie rewolucyjnej gazety Jutrzenki, i zesłany w głąb Rosji

"Nowa Jerozolima"
Dzielnica żydowska utworzona za zgodą Stanisława Lubomirskiego na terenie jego jurydyk, czyli za rogatkami jerozolimskimi w Warszawie w początkach XVIII wieku. Dzielnica posiadała charakter stricte handlowy, istniała do roku 1776 po czym na mocy dekretu z dnia 28 grudnia 1775 roku wydanego w sądach Laski Wielkiej Koronnej Żydzi zostali rugowani z zajmowanego obszaru,

a ich zabudowania zburzono.

O

"O królach Judy "
Pierwsza praca o dziejach Żydów napisana w języku greckim. Utwór zaginął. Jego autorstwo przypisuje się Demetriosowi (żył pod koniec III w. p. n. e).

ofiary dziecięce
W czasach biblijnych ofiary dziecięce pogańskiemu bożkowi Molochowi - imię to wykłada się jaki "ich król" (czczonemu przez Kananejczyków) pomimo wyraźnego zakazu dokonywania tego rodzaju praktyk (*z potomstwa swego nie będziesz oddawał żadnego na ofiarę dla Molocha i nie będziesz przez to bezcześcił imienia Boga swego, III ks. Mojżeszowa 18, 21)* składali niektórzy z królów Izraela:

imię króla	lata jego panowania	gdzie napisano o tym w Starym Testamencie
Achaz (z hebr. "właściciel")	742 - 727 p. n. e	II Księga Królewska (16, 3) - ... *a nawet własnego syna oddał na spalenie, jak to było ohydnym zwyczajem narodów, które Pan wytępił przed synami izraelskimi...*
Manasses (hebr. daje zapomnienie"), wnuk Achaza	władzę objął po Hiskiaszu, swoim ojcu	II Ks. Królewska (21, 6)- ... *Również swego syna oddał na spalenie..*

ale nie tyko; w II Ks. Królewskiej 17, 17 czytamy, że prosty lud także oddawał się wróżbiarstwu, czarodziejstwu, że ludzie ci *oddawali tez na spalenie swoich synów i swoje córki...*Podobny zapis odnajdujemy w Ks. Jeremiasza 7, 31: *Wznieśli miejsce ofiarne Tofet w dolinie Ben - Hinnoma, aby spalać w ogniu swoich synów i swoje córki, czego ja nie nakazałem i co mi nawet na myśl nie przyszło* oraz w Ks. Jeremiasza 32, 35 - *i zbudowali miejsca ofiarne Baala w dolinie synów Hinnoma aby ofiarować Molochowi swoich synów i swoje córki...*

okres "dziesięciu pogromów"
Nazwą tą objęte są lata 1648 - 1658. Na Rzeczpospolitą spadło wówczas wiele klęsk spowodowanych: powstaniem kozackim, wojną z państwem moskiewskim, potopem szwedzkim, które szczególnie dotkliwie dały się we znaki ludności żydowskiej (rabunek,mienia, gwałty, morderstwa), w następstwie czego Żydzi uciekali do Polski Centralnej oraz na Zachód. Wg. petycji żydowskiego działacza z Amsterdamu Menasse ben Izrael z 1655 roku (podaję za Marianem Fuksem)[17] w czasie tego dziesięciolecia wyginęło lub wyemigrowało z Polski 180. 000 Żydów.

okres sędziów
Trwał około 350 lat po śmierci Jozuego, kiedy Izrael był sądzony (i rządzony zarazem) przez ludzi wyznaczonych przez Boga - "ilekroć zaś Pan wzbudzał im sędziów, to Pan był z tym sędzią gdyż Pan litował się nad ich skargami na ich gnębicieli i ciemięzców" (Ks. Sędziów 2: 18). Zdarzali się też zniewieściali sędziowie, wtedy Bóg powoływał na to zaszczytne i zarazem odpowiedzialne stanowisko kobietę - takie zdarzenie miało miejsce w przypadku Debory, która potrafiła zorganizować obronę przeciwko wojskom kananejskim króla Jabina dowodzonym przez Syserę.

[17] M. Fuks, *Żydzi Warszawy. Życie codzienne, wydarzenia, ludzie*, Poznań/Daszewice 1992, s. 35.

Imiona sędziów i czas sprawowania przez sądów zapisane są w kolejnych rozdziałach Księgi Sędziów; sześcioro z nich uznanych zostało za sędziów "większych", ponieważ dokonali ważnych czynów w dziejach Izraela. Byli to: Otniel, Ehud, Debora, Gedon, Jefte i Samson.

imię	**wykładnia imienia**	**rozdział, wers**	**okres sprawowania sądów**
Otniel		3:11	40 lat
Izrael pod okupacją Eglona, króla Moabu		3:14	18 lat (okres bez sędziowski)
Ehud (pochodził z plemienia Beniamina) Szamgar		3:30, 31	80
Izrael pod okupacją Jabina, króla Kananejczyków, panował w Hasor		4:3	20
Debora Barak	pszczoła piorun	5:31	30
Izraelici pod okupacją Midianitów		6: 1	7
Gedeon	burzyciel	8:28	40
Abimelek, syn Gedeona	z króla	9:22	3
Tola, z pokolenia Issachara,sprawował sądy w Szamir		10:1	23
Jair, sprawował sądy w Gileadzie, kraju położonym na wschód od Jordanu		10;3	22
wschodnia część kraju pod okupacją Ammonitów		10:8	18
Jefte, pochodził z Gileadu	Bóg otwiera	12:7	6
Absan, pochodził z Bethlehem, miał 30 synów i 30 córek	piękny	12:9	7
Elon, sprawował sądy w Ajjalon w ziemi Zebulona	dąb	12:11	10
Abdon, żył w ziemi Efraima		12:14	10
zachodnia część kraju znajdowała się pod okupacją Filistynów, kapłanem był wówczas Heli, a z Filistynami na swój sposób walczył Samson (hebr. Szimszon - jak słońce)		13:1	
Samuel, ostatni sędzia i doradca królewski, on namaścił na króla Saula	uproszony od Boga	13:1	

określenia święta Pesach

Święto Pesach obchodzone jest na pamiątkę wyjścia Izraelitów z Egiptu. Na jego określenie stosowane są dwie nazwy: **chag haPesach -** święto omijania, przejścia, wg. zapisu w Ks. Wyjścia 12:23, kiedy to Bóg widząc znaczone krwią baranka drzwi omijał domy Izraelitów rażąc śmiercią pierworodnych synów Egiptu oraz **chag hamacot** - święto przaśników. Wychodząc z Egiptu Izraelici zabrali ze sobą rozczynione niezakwaszone ciasto, którego nie zdążyli upiec, więc z tego zaczynu (bez soli i innych dodatków, jedynie woda i mąka) sporządzono przaśne placki - macę.

Ordynacja dla miasta Warszawy względem Żydów (1784)
Rozporządzenie marszałka wielkiego koronnego Michała Mniszacha, które ogłoszono publicznie w dniu 25 maja 1784 roku nakazując tym samym rugowanie Żydów z miasta stołecznego Warszawy i okolic. Żydom opuszczającym Warszawę udzielił schronienia warszawski bankier i dziedzic Raszyna - Piotr Tepper.

Ordynacja dla starozakonnych obywatelów miasta Sokołowa d. 24 junii roku 1777
Wydana została przez Andrzeja Ignacego Ogińskiego, właściciela Sokołowa w II połowie XVIII wieku. Rękopis oryginału przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie w ilości 3 kart papierowych formatu folio (nr rkp. 17616, s.99 - 101). Treść *Ordynacji...*dotyczy: *wyboru starszyzny kahalnej*, w szczegółach jest przedstawiony opis wyboru, po dokonaniu którego zatwierdzenia dokonywał sam Ogiński, kasztelan i wojewoda trocki. Jeżeli chodzi o *wybór rabina miasta Sokołowa*, aktu tego dokonywał zawsze dwór (Ogiński lub kolejny właściciel miasta) informując przy tym jakie dochody należne są rabinowi z racji udzielania przez niego ślubów, orzekania w sprawach spornych (te najpierw rozstrzygał rabin, a w dalszej kolejności sprawę kierowano do kompetentnych sadów polskich). Istotną sprawą było także bezpieczeństwo w mieście (porządek publiczny, bezpieczeństwo od ognia, ochrona przed złodziejami), do przestrzegania którego zobowiązywano kahał.

W myśl postanowień Ogińskiego starszyzna kahalna nie mogła nakładać na członków gminy nowych podatków, ani też zaciągać pożyczek bez zgody właściciela miasta, ale nałożone zostały nowe opłaty od posiadanych nieruchomości: domu usytuowanego w Rynku, domów zatylnych (położonych dalej od centralnej części miasta) oraz od browarów. rzeźnicy zobowiązani zostali do oddawania skór bydlęcych (oprócz baranich i owczych) do skarbu (kasy miasta), a ponadto mogli za określoną kwotę sprzedawać mięso trefne i koszerne. Miejscowi kuśnierze i szewcy potrzebne do produkcji skóry powinni pobierać z garbarni. Wyroby mięsne i wypieki miały być sprzedawane w w specjalnie pobudowanych do tego celu kramach. To tylko niektóre z postanowień *Ordynacji...,* jej treść opublikowana została w opracowaniu *Materiały z Konferencji "Autonomia Żydów w Rzeczpospolitej Szlacheckiej", Międzywydziałowy Zakład Historii Kultury Żydów w Polsce, Uniwersytet Jagielloński 22 - 26. IX. 1986*, Wrocław, Warszawa, Kraków Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo 1991, s. 85 - 90

Orgelbrand Samuel
Wydawca 28 tomowej Encyklopedii Powszechnej, pracę nad którą rozpoczął w 1858 roku - ukończył w 10 lat później. Do roku 1912 ukazały się trzy skrócone wersje tego wydawnictwa zwane *Encyklopedią Orgelbranda*. Oprócz encyklopedii Powszechnej Samuel Orgelbrand wydał jeszcze ok. 600 tytułów, m. in. 20 tomowy *Talmud Babiloński.*

"orgia batożenia"
Miała miejsce w 1939 roku w Nasielsku - Niemcy przez całą noc bili batami miejscową ludność żydowską w liczbie około 1600 osób.

orzeł
Orzeł był symbolem Boga i jego opieki nad wybranym przez siebie ludem, emblematem władzy królewskiej, znakiem nieśmiertelności o czym możemy się przeczytać w Księdze Wyjścia (19, 4)- Bóg przypomina tutaj Mojżeszowi o swojej opiekuńczej mocy: *Wyście widzieli co uczyniłem Egiptowi, jak niosłem wasz na skrzydłach orlich i przywiodłem was do Mnie".* Kolejny przykład opiekuńczej mocy Boga to zapis w Księdze Powtórzonego Prawa (32, 11 - 120) to zapis że, Bóg czuwa nad Izraelem *"Jak orzeł, co gniazdo swoje ożywia, nad pisklętami swymi krąży, rozwija swe skrzydła i bierze je, na sobie samym je nosi - tak Pan sam go prowadził, nie było z nim boga obcego".* Potwierdzeniem tego, że orzeł był w judaizmie symbolem boskości mogą być także sny

proroka Ezechiela podczas jego pobytu w Babilonie, gdzie został wypędzony ze swego kraju (Księga Ezechiela 1, 4 - 10). Orła możemy znaleźć także na macewach (m. in. kirkut w Szczebrzeszynie, pow. zamojski, woj. lubelskie), gdzie postrzegany był jako symbol opiekuńczej mocy Pana...

P

Pacelli Eugenio
Kardynał, późniejszy papież Pius XII. w świetle najnowszych badan przeprowadzonych przez nowojorską Fundację *Pave the Way* (założona przez Garye'go Kruppa, amerykańskiego Żyda) Eugenio Pacelli w trzy tygodnie po "kryształowej nocy" wysłał do nuncjatury papieskiej telegram prosząc o zdobycie 200 tysięcy wiz dla "katolików niearyjskiego pochodzenia". Ponadto na podstawie akt brytyjskich odnalezionych w 1944 roku w Stanach Zjednoczonych wiadomo, że dyplomaci USA i Wielkiej Brytanii usiłowali nakłonić Piusa XII do milczenia odnośnie hitlerowskich zbrodni popełnionych na ludności żydowskiej - jednak bezskutecznie.

parnasim
Inaczej seniorzy, starsi gminy żydowskiej, którzy reprezentowali gminę wobec:władców, wojewodów oraz administrowali środkami finansowymi uzyskiwanymi z tytułu chazaki.

"Patent Tolerancyjny"

Wydany został w roku 1782 roku w Cesarstwie Austro - Węgierskim na mocy rozporządzenia Franciszka Józefa II celem uregulowania problemu żydowskiego (albo inaczej rzecz ujmując żydowskiej odrębności) poprzez przymusową asymilację, czyli zniesienie: ***1.****znaków hańby (oznakowania Żydów poprzez noszenie szpiczastych kapeluszy, żółtych łat na ubraniach),****2.*** *zniesienie gett (specjalnie wydzielonych obszarów miejskich, gdzie zamieszkiwali Żydzi; określenie getto funkcjonowało od 1516 roku, po raz pierwszy użyto tej nazwy we Włoszech),* ***3.*** *sądów rabinackich (funkcjonowały w obrębie każdej gminy żydowskiej - przedmiotem działalności sądu rabinackiego był: nadzór nad koszernością, sprawy rozwodowe, sprawy cywilne.* Wprowadzenie służby wojskowej dla Żydów, obowiązkowego nauczania w dwuletnich szkołach państwowych, po ukończeniu których otrzymywano świadectwo zezwalające na zawarcie związku małżeńskiego. W zamian za powyższe "udogodnienia" Żydzi zostali obłożeni dodatkowymi podatkami : trzykrotnie podwyższonym podatkiem ogólnym oraz podatkami o charakterze wyznaniowym o nazwach "koszerne", "kwaterowe", "świeczkowe".

Perl Józef
Organizator pierwszej świeckiej szkoły żydowskiej, którą otworzył w Tarnopolu w 1813 roku. W szkole wykładano: język polski, jidysz oraz naukę różnych zawodów, w tym okresie mało znanych wśród żydowskiej społeczności. Józef Perl, zwolennik Haskali, zwalczał wpływy chasydyzmu na młodzież i społeczność żydowską w ogóle. Napisał komedię zatytułowaną *Megałe temrim (Odsłaniacz tajemnic)*, w której dość boleśnie wyszydzał chasydów, uważając ich za zacofanych przypisywał im upadek moralny.

pierwsze obozy koncentracyjne
Pierwsze obozy koncentracyjne w myśl rozporządzeń Hitlera po jego dojściu do władzy (21 marca 1933 roku) powstały na terenie Niemiec. 9 sierpnia 1933 roku na łamach New York Times'a ukazał się na pierwszej stronie obszerny artykuł zatytułowany *Nazis Hold 80. 000, Camp Study Shows* - zamieszczono w nim informację o istnieniu 65 obozów koncentracyjnych, w których osadzono 45. 000 osób, w tym pochodzenia żydowskiego i innych.

Pinkasy
Pamiątkowe księgi wydawane przez Ziomkostwa Żydów Polskich rozproszonych po całym świecie (jest ich ok. 400). Treścią Pinkasów są dzieje ludności żydowskiej zamieszkującej miasta i miasteczka polskie w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej.

Pogromy Żydów na Ukrainie (1648, 1918 - 1920)

nazwa miasta	**rok 1648**	**ilość wymordowanej ludności żydowskiej**
Tulczyn		1500 osób
Homel, Starodub, Czernihów		najwięcej zginęło Żydów homelskich - mordu dopuścili się hajdamacy[18]
Połonne (twierdza zlokalizowana między Zasławiem a Żytomierzem)		ok. 10. 000 ludności żydowskiej; większość z tej grupy stanowili rdzenni mieszkańcy Połonnego
Bar		od 2000 - 3000 osób
Narol		ok. 12. 000 Żydów[19]
Wołyń, Podole, Biała Ruś		
w latach 1918-1920		doszło do 1500 pogromów w ponad 1300 miejscowościach Ukrainy[20], w wyniku których zginęło od 50 do 250 tysięcy Żydów (w tym ofiary głodu i epidemii wywołane masową grabieżą i dewastacją mienia).[21] Największe pogromy w liczbie 90 miały miejsce w latach 1917-1918 (sierpień - a październik1917 roku) oraz pomiędzy marcem a majem 1918.

"popisy żydowskie"
Organizowano w niektórych miastach Rzeczypospolitej (np. Kiejdany, Wilno) na równi z chrześcijańskimi. Celem wystąpień Żydów był przegląd ich gotowości bojowej (uzbrojenie, przygotowanie do obrony, posługiwanie się bronią, jeżeli była niezdatna do użytku, jej właściciela obkładano karą) na wypadek zagrożenia. Popisy odbywały się corocznie na mocy decyzji właściciela miasta lub rozporządzenia rady miejskiej.

Poznański Samuel

Dyrektor otwartego w 1918 roku w Warszawie Seminarium dla nauczycieli Religii Żydowskiej, kaznodzieja Wielkiej Synagogi Warszawskiej.

prasa hebrajska i żydowska w Polsce (1814 - 1939)

imię i nazwisko wydawcy/nazwa wydawnictwa	**tytuł hebrajski/polski**	**miejsce , rok wydania, ilość numerów**	**informacje uzupełniające**
Abraham Ber Goltberg	Habokeror (poranna zorza)		poeta

[18]Uczestnicy ruchu wyzwoleńczego (w głównej mierze chłopi ukraińscy) Prawobrzeżnej Ukrainy w XVIII wieku przeciwko uciskowi szlachty polskiej na tych ziemiach

[19]Należy tu wymienić Narol, Szczebrzeszyn, Tomaszów [Lubelski], gdzie zabijano Żydów tysiącami i dziesiątkami tysięcy w miesiącu tiszri, roku 5409 ..., wg. *Zagłada gmin żydowskich podczas wojny 1648 – 1649 na Ukrainie. Z dokumentów zebranych przez Żydowską Komisję Historyczno – Archeograficzna Ukraińskiej Akademii Nauk,* oprac. Wiktoria Chiterer, Midrasz nr 12 (44) grudzień 2000, s. 32

[20] P. Kenez, *Pogroms and White ideology in the Russian Civil War* [w]: J.D. Klier, S. Lambroza, *Pogroms: Anti - Jewish violence in modern Russian history,* 1992 - 2004, s. 291-313.

[21] Z.Y. Gitelman: A Century of Ambivalence, *The Jews of Russia and the Soviet Union,* Indiana University Press, 1988 - 2001, s. 59-87.

(1811 - 1899)			
Józef Perl	Cir Neeman (Wierny Wysłannik)	1814	
Józef Byk	Olath Sabat (Dzień Sobotni)	1817 - 1824	Organ prasowy galicyjskich oświeceniowców (Maskilim)
Szymon Kohen	Bikkure hattim (Krytyka czasu)	od roku 1820, Lwów	rocznik
	Hacefira (Świt)		
	Rikcug der Francojzn (Odwrót Francuzów)	1813, Warszawa	pismo tłumaczone z języka polskiego na jidysz
Antoni Eisenbaum	Dostrzegacz Nadwiślański (Der Beobatcher an der Weichsel)	1823 - 1824, Warszawa, 44 numery w wersji polsko - jidysz	
Samuel Lejb Goldberg	Keren Chemed (Uroczy Róg)	Tarnopol 1833 - 1843	
	Izraelita Polski	1830 - 1831, 16 numerów	wszystkie spłonęły podczas pożaru Biblioteki Ordynacji Przeździeckich w czasie wojny
Daniel Neufeld	Jutrzenka - Tygodnik dla Izraelitów Polskich	1861 - 1863, Warszawa, 21 numerów	
Samuel Cwi Peltyn Nachum Sokołów Izrael leon Grosglik Jakub Adolf Cohn Henryk Lichtenbaum Józef Wassercug (Wasowski)	Izraelita	1866 - 1912	
Chaim Zelig Słonimski	Hacefira (Jutrzenka)	1862 - 1931	wyd. w języku hebrajskim
Hilel Glodsztern	Warszojer Jidisze Cajtung	1867 - 1868	wyd. w języku jidysz
Icchak Lejbusz Perec	Perec - błetełech (Gazeta Pereca) Jom - tow błetełech	1862 - 1915	łącznie jednego i drugiego tytułu ukazało się ponad 840 egzemplarzy
Perec Smolenskin (1824 - 1885)	Haszachar (Poranek) 1868 - 1885		pismo uważane za naczelny organ literatury hebrajskiej - na jego lamach publikował m. in. J. Gordon
Chona Rawnicki	Der Jüd (dwutygodnik dla spraw żydowskich)	1899 - 1903, Kraków - Warszawa	
Mordechaj Spektor Chaim Dawid Hurowitz	Jidisze Folk Cajtung (Żydowska Gazeta Ludowa)	1903	tygodnik
Bund	Jidiszer Arbajter (Żydowski Robotnik) Arbajter Sztyme (Głos Robotnika)	ostatnie lata XIX wieku	
	Der Wekar (Pobudka)	1905,Wilno	
	Di Sztyme fun Bund (Głos Bundu)	1909 - 1910, Warszawa	

	Lebens Fragen (Problemy Życia)	1916 - 1920	początkowo redagowane przez Włodzimierza Medema
	Der Weg (Droga)	1905 - 1907	mieszczański dziennik żydowski
	Der Telegraf	195 - 1906, ukazało się 164 numerów	
Saul Hochberg	Unzer Leben (Nasze Życie)	1907 - 1912	dziennik redagowany przez Cwi Spektora i Cwi Pryłuckiego
Samuel Jakub Jackan Noach Finkelsztajn Nechemia Finkelsztajn	Hajnt (Dziś)	1908 - 1939	dziennik
Chaim Prużański Eliezar Zylberg Magnus Koyński Cwi Pryłucki - właściciele pisma	Roman Cajtung (Gazeta Powieści)	197 - 1980	czasopismo o charakterze literacko - kulturalnym
	Teater Welt (Świat Teatru)	1908	czasopismo o charakterze literacko - kulturalnym
	Der Sztrahl (Promień)	1910 - 1911	
	Di Jidisze Woch (Tydzień Żydowski)	1912 - 1913	
	Dos Jidisze Fołk (Naród Żydowski)	1913 - 1917	pismo o charakterze syjonistycznym
	Der Hojz Doktor (Lekarz Domowy)	191 - 1914	pismo specjalistyczne z zakresu medycyny
	Głos Żydowski Życie Żydowskie	1906 1917 - 1918	czasopisma żydowskie wydawane w języku polskim
	Jidisze Arbajter (Żydowski Robotnik) Arbajter Sztym (Głos Robotniczy)	tereny zaboru rosyjskiego	
Stefan Lubliner Jan Ruff	Pismo Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego "Żagiew"	1916 - 1920	celem pisma było krzewienie tradycji patriotycznych wśród młodzieży żydowskiej
Dawid Kandl	Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce	1912 - 1913	na łamach tego pisma publikowali swoje teksty Polacy
	Handels Cajtung (Gazeta Handlowa)	1924	po zmianie tytułu na Handels Welt (Świat Handlu), tygodnik ukazywał się do wybuchu II wojny światowej
	Nowe Słowo	1924 1931 - 1932	dziennik żydowski w języku polskim
	Nowy Czas	1929	dziennik żydowski w języku polskim
Salomon Jankowski	Warszawer Radio	od 1924 roku	popołudniówka wydawana przy dzienniku "Der Moment"; krótkie, zwięzłe artykuły
	Der Jud (Żyd)	1920 - 1929, Warszawa	tygodnik, organ Agudas Israel, powstał z inicjatywy ortodoksów skupionych wokół rabina z Góry

			Kalwarii
	Dos Jidisze Togblat (dziennik Żydowski)	od 1929 roku - ostatni numer ukazał się 31 sierpnia 1939 roku	
	Warszawer Ekspress	od 25 sierpnia 1926 - 1927	
	Unzer Ekspress	od 1927 - 11 września 1939	osiągał nakład 60 tys. egzemplarzy, czołowym publicystą Ekspresu był Samuel Golde
	Fołks Cajtung	od 1929 - 26 września 1939	organ prasowy Bundu
	Forojs (Naród)	1937 - 1939	czasopismo wydawane przy dzienniku Fołks Cajtung
	Bicher Welt (Świat Książki)	1922 - 1929	
Borys Kleckin	Frajnd (Przyjaciel)	20. IV. 1934 - 28. III. 1935	
	Ilustrirte Woch	1923 - 1928	periodyk z dużą ilością materiałów fotograficznych
	Unzer Welt (Nasz Świat)	1926	miesięcznik
	Unzer Buch	1925 - 1926	
	Globus	1932 - 1933	miesięcznik
	Literatur	1935	tygodnik
	Szryftn (Pisma)	1935 - 1938	czasopismo o charakterze postępowym
	Der Bloter (Blagier)	1926 - 1930	pismo satyryczne
	Land und Leben	1937	organ Żydowskiego Towarzystwa Rolniczego
	Historysze Szryft (Pisma Historyczne)	1929 - 1933	czasopismo naukowe
	Junger Historyker (zmienione na Bleter far Geszichte)		pismo redagowali: Rafał Mahler Emanuel Ringelblum Jakub Berman
	Jedyjes (Wiadomości)		
	Jidisze Filologie		
	Natur und Kultur		
	Nowy Dziennik	1918 - wrzesień 1939, Kraków	pismo zydowskie w jęyku polskim dla Żydów mówiących po polsku, red. M. Kaufer
	Chwila	1919, Lwów	nakład 35. 000 egzemplarzy, ostatnim redaktorem był Henryk Heschels
Szaja Lebenbaum	Nasz Kurier	od lutego 1920 - 1923, Warszawa	pismo żydowskie w języku polskim
	Nasz Przegląd	1923 - 20. IX. 1939	pismo żydowskie w języku polskim, nakład 50. 000 egzemplarzy; dodatek do "Naszego Przeglądu" - "Mały Przegląd", redagował Janusz Korczak. Inne dodatki do tego pisma to: Nasz Przegląd Sportowy, Nasz Przegląd Rozrywkowy (brydż, szachy,

			szarady, krzyżówki, humor), Nasz Przegląd Ilustrowany.
	Nasz Głos Wieczorny	1929 - 1932	popołudniówka wydawana przy Naszym Przeglądzie
	Opinie. Tygodnik społeczno - polityczny i literacki	5II. 1933 - 20. XII. 1936	przyczyną zamknięcia Opinii była interwencja kardynała Kakowskiego po publikacji na jej lamach tekstu prof. Józefa Klauznera na temat Jezusa. Redaktor odpowiedzialny - Mosze Indelman.
	Echo Żydowskie	1932 - 1934	
	Lektura	1934	
	Nasz Tydzień	1936	
	Przekrój Tygodnia	1935 - 1936	
	Ster	1937 - 1938	nie mylić tego pisma z wydawanym pod takim tytułem podczas okupacji podręczniku niemieckim dla polskich dzieci
	Przegląd Społeczny	1927 - 1939, Lwów	
	Nasza Jutrzenka	1921 - 1939	
	Rolnik Żydowski	1933 - 1939, Lwów	
Paulina Appenszlak	Ewa	1928 - 1933	tygodnik kobiecy, redagowany był pod hasłem "wszystko i tylko o kobiecie"
	Inwalida Żydowski	Kraków 1922 - 1923	
Zygmunt Ellenberg	Miesięcznik Żydowski	1930 - 1935	
Rafał Szereszowski	Nowe Życie	1924	redagował Majer Bałaban
wydawca Berko Frisztman, red. naczelny Hersz Friedling	Unzer Gajst	Zamość, 1928 i lata następne	
	Naród	1928 - 1930	kontynuacja"'Nowego Życia"
M. Zylbersztajn (wydawca), M. Herman (red. naczelny); w roku 1939 pismo wydawał Lejb Godgraber; redaktorem był Hersz Friedling,	Zamoszczer Sztyme	Zamość	od roku 1930
	Cajt, Ovnt - kurier, Vilner Radio	Wilno	
wydawca i red. naczelny Berko Frisztman	Meficech Tora Wudath	Zamość, 1937	
	Głos Gminy Żydowskiej	1937 - IX. 1939	
	Biuletyn Żydowskiej Agencji Telegraficznej (Biuletyn	1920 - 4. IX. 1939	

	ŻAT)		
wydawca Berko Perelmuter, redaktor odpowiedzialny Berko Frisztman[22]	*Zamoszczer Wort,*	Zamość	
Zalman Rejzen - pisarz i filolog	Vilner Tog	Wilno	do września 1939 roku, zakaz wydawania padł ze strony Rosjan, którzy 19 września tegoż roku zajęli Wilno[23]
	Unzer Vort	Łotwa	tygodnik syjonistyczny, ukazywał się do roku 1940
	Gazeta "Kamf"[24]	Łotwa, 1940	na jej łamach zamieszczano teksty członków partii komunistycznej, m. in. Maxa Schotz - Anima,
	Gazeta Żydowska	Kraków, 1940 - 1942	
	Geto - cajtung	Łódź, 1941	ukazało się 18 numerów

Wg. obliczeń Mariana Fuksa w latach 1918 - 1939 w Polsce ukazywało się ok. 300 tytułów, w tym: 19 - dzienników, 153 periodyki społeczne, polityczne, literacko - kulturalne oraz zawodowe, 99 pism młodzieżowych i tyleż mniej, więcej wydawnictw nie periodycznych dotyczących żydowskich instytucji i organizacji społecznych. W języku jidysz - 200 tytułów, w tym 30 dzienników o jednorazowych nakładach 790 tys. egzemplarzy.[25]

Proletarisze Welt(Proletariacki Świat)
Organ prasowy Bundu (partii robotników żydowskich) powstały w 1897 roku.

Prośba, czy usprawiedliwienie się ludu wyznania Starego Testamentu
Anonimowa broszura, wydana w 1820 roku . Jej autor oskarża starszyznę kahalną o: szafowanie pochodzącymi ze składek gminnej wspólnoty pieniędzmi, o propagowanie przesądów, szerzenie ciemnoty...Prawdopodobnie (zdaniem znawców kultury i tradycji żydowskiej w Polsce, m. in Mariana Fuksa, autora poczytnych prac z zakresu historii Żydów Polsce) ta broszura zdecydowanie przyczyniła się do zniesienia kahałów i utworzenie w ich miejsce Dozorów Bóżniczych.

przywilej Żydów sokołowskich
Żydzi, obecność których odnotowano w Sokołowie w początkach XVII wieku pozwolenie na zamieszkanie w mieście oraz prowadzenie działalności handlowo - gospodarczej otrzymali od właściciela Sokołowa - Bogumiła Radziwiłła. Na mocy otrzymanego w 1650 roku przywileju wolno im było: 1). trudnić się handlem i rzemiosłem na równi z chrześcijanami, 2). podlegali sądownictwu patrymonialnemu. Powyższy przywilej potwierdzony został przez kolejnego właściciela miasta Jana Kazimierza Krasińskiego 20 lutego 1668 roku, który ponadto rozszerzył dotychczasowe uprawnienia ludności żydowskiej pozwalając na; budowanie i nabywane kramów

[22] Katalog wystawy, *180 lat prasy na Zamojszczyźnie: Zamość XI – XII 1983*
[23] D. Levin, *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej*, wyd. I, Warszawa 2005, s. 21 - 22.
[24] Dov Lewin, autor opracowania *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej*, wyd. I, Warszawa 2005, s. 61, przypis 12 podaje jedynie tytuł gazety, datę publikacji , nie wymienia natomiast jakiej partii była organem i w jakim mieście na terenie Łotwy się ukazywała.
[25] M. Fuks, *Prasa* [w:] *Żydzi polscy. Dzieje i kultura,* Warszawa 1982, s. 84

przy rynku.

publikacje Abrahama Buchnera
Abraham Buchner (1789 - 1869), wykładowcą w Warszawskiej Szkole Rabinów, znany jest z kilku interesujących publikacji, które świadczą o jego erudycji, fascynacji judaizmem, chociaż do pewnych zagadnień czy głęboko tkwiących w społeczeństwie żydowskim tradycji podchodził z pewną rezerwa, czym naraził się warszawskim Żydom, którzy zabiegali o usuniecie go ze Szkoły Rabinów.

tytuł pracy	miejsce i rok wydania	ogólna charakterystyka treści
Dores Tob (Katechizm Żydowski)	Warszawa, 1825	
Objaśnienia do przepisów rytualnych judaizmu	Warszawa, 1836	
Kwiaty Wschodu	1842	zbiór zasad moralno - teologicznych, a także myśli sławnych rabinów, reguł towarzyskich i. t. p
Die Nichtigkeit des Talmud (Marność, ewentualnie "Nicość" Talmudu)	Warszawa, 1848	praca uznana przez potomnych za paszkwil szkalujący Talmud i dyskredytujący Szkołę Rabinów, w której A. Buchner był głównym wykładowcą; wnikliwa analiza tekstu pracy wykazała jednak zupełnie coś innego

pułk Berka Joselewicza
Powstał w okresie powstania kościuszkowskiego (1794 rok) jako odzew na przychylne traktowanie Żydów przez wodza powstania Tadeusza Kościuszkę (z jego inicjatywy utworzono w Warszawie oddział milicji miejskiej złożony z Żydów, którzy dbali zarówno o porządek w mieście, jak również pomagali we wznoszeniu fortyfikacji).

R

responsy
Zbiory pytań i odpowiedzi rabinów dotyczące: zagadnień religijnych, sporów cywilnych, obyczajowych, moralnych i rodzinnych. Spisywane były w języku hebrajskim, a także w jidysz. Responsy są bezcennym źródłem informacji o życiu codziennym żydowskiej społeczności w dawnej Rzeczpospolitej. O tym jak wielkim autorytetem cieszyli się ich autorzy świadczy fakt, że do niektórych z nich nadsyłano zapytania z całej Europy: do rabina krakowskiego- Mojżesza Isserlesa (1520 - 1572?), lubelskich: Szlomo Lurii (1510 - 1573), Joela Syrkesa (1560 1640) oraz jego ucznia Mendla Krochmala.

"Rok Pierwszy Odkupienia Izraela"
Napis jaki umieszczał na bitej przez siebie monecie pomiędzy rokiem 132 a 135 p. n. e Szymon Bar Kochwa (Kochba), przywódca powstania żydowskiego. Rewers monety zdobił lulaw (gałąź palmowa) i etrog (owoc cytrusowy) oraz wspomniany powyżej napis, na awersie przedstawiona była zniszczona fasada Świątyni wraz z napisem "Jerozolima". Schematyczne ukazanie wejścia do Świątyni wspierały cztery kolumny natomiast pośrodku znajdował się stół na chleby pokładne.

Rosen Mathias
Prezes Dozoru Szkół Elementarnych, opiekun główny Domu Przytułku Ubogich i Sierot Starozakonnych w Warszawie. W roku 1864 Abraham Buchner, nauczyciel języka hebrajskiego w Warszawskiej Szkole Rabinów dedykował mu swoją pracę zatytułowaną: *Prawdziwy judaizm, czyli zbiór religijno - moralnych zasad Izraelitów wyczerpany z klasycznych dzieł rabinów,*

(Warszawa 1846).

ród Gamru
Wzmiankę o rodzinie noszącej nazwisko Gamru odnotowano w Misznie opisującej czasy Drugiej Świątyni, ród Gamru zajmował się wówczas wypiekaniem i dostarczaniem do Świątyni chlebów pokładnych.

S

"Salon Malarzy Polskich"
Otwarty został u schyłku XIX wieku w Krakowie, jego ostatnim właścicielem był Henryk Frist, który na mocy umowy kupna z ówczesnymi malarzami polskimi (Kossakowie, Jacek Malczewski, Józef Fałat, P. Stachniewicz) zakupił prawo wyłącznej reprodukcji ich dzieł. W Salonie ponadto sprzedawane były prace w/w artystów.

Samaria (hebr. Szomron - "Wieża Strażnicza")
Stolica królestwa Izraela zbudowana przez jednego z władców o imieniu Omri, w miejscu, gdzie wcześniej znajdowała się wioska o tej samej nazwie. Omri, jak wykazały badania archeologiczne pobudował tutaj pałace, magazyny na zboże, spichlerze i zbiorniki na wodę. Było to, co także potwierdzają wykopaliska jedyne miasto zbudowane przez Izraelitów od podstaw (od fundamentów). Na niższych partiach wzniesienia na którym usytuowano miasto zlokalizowano dzielnicę dla najuboższych.

sederowe puchary wina
Wypija się ich aż cztery podczas pierwszego wieczoru Pesach. Każdy z pucharów podpowiada jednemu z czterech wydarzeń jakie miały miejsce podczas tamtego pamiętnego wieczoru, czyli wyjścia Żydów z Egiptu (Ks. Wyjścia 6, 6 - 7):

1). Bóg oznajmił Izraelitom iż jest ich Bogiem i uwolni ich z niewoli egipskiej,
2). że przyjmie ich za swój lud i będzie im Bogiem,
3). poprzez jego cudowne działanie poznają, że jest ich Bogiem
4). wyprowadzi ich do ziemi, która przysiągł dać Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi w dziedziczne posiadanie,

sederowy porządek
Uczta sederowa w pierwszy dzień Święta Pesach ma bardzo uroczysty charakter, istnieje także ustalony porządek jej przebiegu, bowiem słowo "seder" z jęz. hebrajskiego tłumaczy się jako "porządek". Części składowe tego obrzędu to:

nazwa	**przebieg**
Kadesz (poświęcenie)	rozpoczyna się błogosławieństwem kidusz, w którym chwali się Boga za nadanie Izraelitom świąt
Rechac	rytualne obmycie rąk
Karpes (z hebr. "pietruszka")	zanurzenie zielonej pietruszki (natki) w słonej wodzie
Jahac	podział środkowej części macy na znajdującej się talerzu sederowym; z podzielonej części odkłada się jeden kawałek zwany afikomanem (z gr. "deserem"), który chowany jest przed dziećmi. Związany jest z tym zwyczaj poszukiwania afikomanau w zamian za wynagrodzeniem. Afikoman symbolizuje pesachowe jagnię, które należało zjeść w pośpiechu, przed północą, bowiem wtedy przez Egipt przechodził Anioł Śmierci wytracając pierworodnych synów Egiptu, dlatego też afikoman musi być znaleziony przed północą

Magid (opowiadający)	to część sederowego obrządku kiedy czyta się hagadę (opowiadanie o wyjściu z Egiptu)
Rachca	rytualne obmycie rak przed podzieleniem macy
Moci	błogosławieństwo odmawiane nad chlebem
Maca	zjedzenie górnej i połowy środkowej warstwy macy
Maror	spożycie gorzkich ziół (sałata chrzan) zmoczonych w charoset (pasta sporządzana z migdałów, jabłek i wina, która symbolizuje zaprawę murarska, jakiej używali Izraelici podczas pracy na budowach egipskich
Korech	zjedzenie dolnej części macy z gorzkimi ziołami
Szulchan aruch (Nakryty stół) →**Szulchan Aruch**	poszycie posiłku świątecznego
Cafun (ukryty)	znalezienie i spożycie afikomanu
Barech (błogosławiący)	odmówienie błogosławieństwa po posiłku
Hallel	czytanie psalmów po posiłku (psalmy 115 - 118 wysławiające Boga)
Nicra (przyjście)	umieszczenie na sederowym stole pucharu wina dla proroka Eliasza, wierzono bowiem, że prorok może się w każdej chwili pojawić, zwiastując tym samym nadejście Mesjasza

servi camerae

Słowa te tłumaczone są jako "własność skarbu książęcego", a za taką zaczęto uznawać w XIII wieku (czasy panowania Mieszka Starego) w Polsce Żydów. Każdy, kto dopuścił się w stosunku do nich wykroczenia, postrzegany był jako ten, kto naruszył skarb książęcy, a zatem musiał być stosownie do wielkości wykroczenia odpowiednio ukarany

Sfat Emet (Język Prawdy)

Jesziwa założona w Jerozolimie po roku 1940 przez Abrahama Mordechaja Altera.

słynni uczeni żydowscy działający w Hiszpanii (X- XII w)

imię i nazwisko	**napisane /opublikowane dzieła naukowe**
Chasdaj ben Izak Ibn Szaprut (915 - 970)	przetłumaczył z języka łacińskiego na arabski *Botanikę* Dioskoridesa, — którą cesarz bizantyjski Konstantyn VIII przesłał Kalifowi
Menachem ben Saruk	pierwszy gramatyk hebrajski, zaproszony do Kordowy napisał pierwszy słownik hebrajski zatytułowany *Machberet*,
Dunasz Ibn Labrat (pochodził z Bagdadu)	twórca poezji nowohebrajskiej
Jozef Ibn Abitur	poeta, biegły zarówno w formach hebrajskich jak i arabskich Na życzenie kalifa Al Hakirna przetłumaczył na język arabski *Misznę.* Rękopis przeznaczony dla biblioteki królewskiej został zniszczony.
Samuel Halewi Ibn Nagrela , urodzony w Kordowie w 998 roku	*Mebo haTalmud,* *Ben Miszle* (*Drobne przysłowia*) - zbiór zdań i maksym życiowych
Jona Marinus, nazywany po arabsku Ibn Ganach (995 1050)	*Kitab al tankih (Krytyka),* w dziele tym zawarł swoje spostrzeżenia odnośnie języka hebrajskiego (w cz. I gramatykę, w cz. II leksykografię)
Salomon ben Jehuda Ibn Gabirol (Arabowie nazywali go Ibn Jachja,	pisał utwory religijne, jest także autorem pracy *Keter Malchut (Korona królewska)*, w którym ukazuje cala posiadaną przez

urodził się w Maladze koło r. 1021 - zmarł w Walencjji w 1070 roku wieku 50 lat	siebie wiedzę religijna i filozoficzną. Napisał dwie prace w jęz. arabskim, które w przekładzie na jęz. hebrajski noszą tytuły: *Michbar Peninim* (*Wybór pereł*) oraz *Tikkun Midot Hanefesz* (*Drogowskaz do osiągnięcia dobrych przymiotów*). Głownem filozoficznym dziełem Ibn Gabiroli jest *Mekor Chaim (Źródło życia, fons vitae)* - w XIII. w. dzieło został przetłumaczone na jęz. łaciński przez Dominika Gundisaloi.
Bachjab, Jozef Ibn Pakuda	rękopis jego pracy w jęz. arabskim zatytułowany *Kitab al Hidajah iia faraidh al Kulub* (hebr. *Choboth Halebaboth (Powinności serca)* prawdopodobnie znajduje się w bibliotece paryskiej Sorbony
Izak ben Reuben z Barcelony (1043)	przetłumaczył z arabskiego na język hebrajski dzieło gaona Hai'a, traktujące o sprzedaży, napisał także pracę *Szaare Szebuot (Podwoje przysięgi)*, w której w sposób systematyczny objaśnia pojedyncze fragmenty Talmudu odnoszące się do prawa cywilnego
Isak b. Baruch Albalia (l 036— 1094)	nadworny astronom i astrolog kalifa Al Mahomeda w Sewilli. Napisał dzieło *Ibburfc* będące żydowskim kalendarzem opartym na astronomii
Abraham ben Chija z Barcelony	autor pierwszego systematycznego podręcznika astronomii . Napisał dzieło *Curat Haarec (Kształt Ziemi)* zawierając w nim ogólny pogląd na kraje podzielone wg. klimatów
Jehuda ben Samuel Halewi (po arabsku Abul Hassan Ibn Allawi) urodzony w roku 1085, mieszkał w Kastylii	*napisał Syonidy (Pieśni i Syjonie), do jego najpiękniejszych utworów należy poemat* ***Tęsknota za Jerozolimą*** *-* *O miasto świata wspaniałe i dumne,* *Z dali zachodu wznoszę ku tobie dłonie!* *Gdybymż był orłem, wzleciałbym ku tobie,* *Proch twoich ulic wilżyć łzami memi.* *Serce me całe we wschodu promieniach* *Niczem, bez ciebie, zachód mnie nie cieszy,* *Syonie w niewoli: Hiszpanii bogactwa* *Zamienię chętnie na ruin twych widok . . .* *Syonie! własne zapominasz dzieci.* *Trzodę, co w twoich pasła się dolinach?* *Nie odpowiadasz gdy ze wszystkich stron świata* *Witają ciebie rozpędzone syny?* *O czemuż serca wylać tam nie mogę* *Gdzie się duch boży na młodź Judy spuszczał,* *Gdzie stał tron króla, co włada królami?* *Nikczemny motłoch święte zajął miejsca,* *Podły niewolnik uwłacza świętościom.* *O jakbym chwytał ojczyzny powietrze* *Milsze mym piersiom niż eter niebieski!* *Proch by od drogich milszym był korzeni,* *Woda rzek milszą od słodkiego miodu,* *Bosemi nogi tykałbym się ziemi,* *Gdzie stała arka, ludu przewodniczka,* *Na groby rzucił wieńce mojej głowy,* *A pierś by moja zionęła przekleństwa.*[26] Napisał wiele utworów synagogalnych z których znanych jest około 300, reszta dotychczas nie została odkryta i opublikowana[27]

[26] J. Reiner, *Życie umysłowe Żydów hiszpańskich we wiekach średnich*, nakładem Maurycego Prokesza, drukiem Józefa Fischera w Krakowie wydane, 1984, s. 39.

[27] Jedną z pieśni Jehudy Halewi C*zyś zapomniał Sionie o twych dzieciach niewolnikach...*śpiewały żydowskie dziewczęta w Szczebrzeszynie podczas przyjazdu do miasta królowej Marysieńki Sobieskiej (XVII w.), wg. L.

	Jehuda Halewi jet także autorem pracy filozoficznej w jęz. arabskim *Kusari,* przetłumaczonej z czasem na inne języki
Abraham Ibn Ezra (1089 — 1167)	matematyk i astronom, autor prac: *Sefer Moznajim (Księga Wag), Sefer Zachot (Dzieło Czystości)* praca lingwistyczna, w której w sposób krytyczny został przedstawiony język biblijny. Napisał także *Sefer Hamispar* (*Dzieło Liczb*) przetłumaczone na język łaciński przez Henryka Bathes'a i Piotra d'Albano w Padwie.
Ibn Daud	napisał *Seder ha Kabala* (*Chronologia podań*), dzieło ukazujące w chronologicznym porządku historię Żydów od czasów biblijnych, aż po okres rabiniczny
Benjamin z Tudeli	geograf, w pracy *Masaot Benjamin* (*Podróże Benjamina*) podaje dokładny i wiarogodny opis krajów i ludów, które poznał podczas swojej kilkuletniej podróży przez: Francję, Włochy, Grecję, Syrię, Palestynę, okolice Bagdadu i Persję skąd przez Arabię, Egipt i Sycylię powrócił do Hiszpanii Podróż ta trwała od roku 1159 do 1173.

Słonimski Chaim Zelig

(1810 - 1904), publicysta, autor cenionych prac naukowych (pisał w jęz. hebrajskim), m. in:

Zasady wiedzy (Mosde chochma), Wilno 1834
Kometa (Kochba deszabit), Wilno 1833
Dzieje nieba (Toldot haszamaim), Warszawa 1852
Zasady obliczania roku przestępnego (Jesode ha Ibur), Warszawa 1838

Jego staraniem wydawano pierwsze w Polsce popularno - naukowe czasopismo hebrajskie pod nazwą "Hacefira" ("Jutrzenka"; jako ciekawostkę można tutaj dodać iż na łamach "Jutrzenki" (nr 20, s. 159 - 162) ukazał się w roku 1861 tekst Autorstwa J. Altberga *"Gmina izraelska w Zamościu"*). Za swoja działalność naukowo - publicystyczną został uhonorowany tzw. "Premium" przyznanym przez Cesarską Akademię Nauk w Petersburgu.

"Smolka"
Przydomek nadany Szmulowi Łaziennikowi, który prowadził w 1489 roku basen (mykwę) dla kobiet i parnię (łaźnię) dla mężczyzn w Warszawie.

stan liczbowy mężczyzn izraelskich (od 25 roku wzwyż) po wyjściu z Egiptu pod wodzą Mojżesza (opracowany na podst. *IV Księgi Mojżeszowa*, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Warszawa 1975, s.146 - 147)

nazwa plemienia	**ilość mężczyzn**	**naczelnik rodu**
plemię Rubena	46. 500	Elisur s. Szedeura
plemię Symeona	59. 300	Szelumiel s. Suriszaddaja
plemię Gada	45. 650	Eliasaf s. Deuela
plemię Judy	74. 600	Nachszan s. Amminadaba
plemię Issachara	54. 400	Netanael s. Saura

Świeżawski, Żydówki ze Szczebrzeszyna, "Kurier literacko - naukowy" nr 10 z dnia 5 marca 1934 (dodatek do "Kuriera Codziennego").

plemię Zebulona	57. 400	Eliab s. Chelona
plemię Efraima	40. 500	Eliszama s. Ammihuda
plemię Manassesa	32. 200	Gamliel s. Pedasura
plemię Beniamina	35. 400	Abidan s. Gideoniego
plemię Dana	62. 700	Achiezer s. Ammiszaddaja
plemię Asera	41. 500	Pagiel s. Ochrana
plemię Naftalego	53. 400	Achir s. Enana

struktura administracyjna państwa Salomona

Salomon (imię jego wykłada się jako"miłujący pokój"), kolejny po Dawidzie władca Izraela zarządzał podległym mu państwem nie tylko przy pomocy rdzennych Izraelitów, korzystał także z mądrości i doświadczenia cudzoziemców zatrudniając ich w charakterze urzędników na rożnych stanowiskach. Podczas jego rządów kraj podzielony został na dwanaście okręgów, z których tylko sześć wzięło nazwę od dawnych plemion izraelskich. Obszar znajdujący się pod zarządem Salomona rozciągał się od od granic Tyru na północy do Esjon Geber na południu i od Morza Śródziemnego daleko poza ziemie Gileadu na wschodzie. Do obowiązków administracji każdego okręgu należał m. in. pobór podatków; wraz za rozporządzeniem co do wielkości ściąganych podatków podwyższone zostało cło i podatki pośrednie, a ponadto Salomon zadecydował o zwiększeniu liczby robotników kierowanych do prac przymusowych, przy czym roboty przymusowe uznano za nową formę obowiązkowej służby wojskowej. Tacy robotnicy kierowani byli do prac publicznych i budowy umocnień wojskowych (I Ks. Królewska, 5: 13 - 14), robotnicy przymusowi pracowali także przy budowie Świątyni Jerozolimskiej.

sykariusze
Uzbrojeni w sztylety zamachowcy, działalność których odnotowano w latach 54 - 68 n. e w Jerozolimie. Celem ataków sykariuszy (zabijali za pieniądze) byli Żydzi akceptujący prawo rzymskie. O ich poczynaniach wypowiedział się Józef Flawiusz: *Podzieliwszy się na oddziały rozmieszczone po kraju, rabowali domy możniejszych obywateli, ich samych zabijali, a wsie palili, tak że skutki ich szaleństwa odczuwała Judea jak długa i szeroka ("Wojna Żydowska", 2, 13, 6).*

symbol władzy króla Salomona
Wg. zapisu w II Księdze Kronik 9, 17 - 19, Salomon jako symbol swej władzy wybrał lwa: Następnie *król sporządził wielki tron z kości słoniowej, który wyłożył szczerym złotem . Tron miał sześc stopni i podnóżek ze złota oraz poręcze po obu stronach siedzenia, a przy poręczach stały dwa lwy. Na sześciu stopniach stało tam po obu stronach dwanaście lwów. Czegoś takiego nie uczyniono w żadnym królestwie...*

Szem Wielki
Nauczyciel, u którego pobierał naukę młody Izaak. Szem żył w czasach współczesnych Abrahamowi, zdaniem ks. prof. Mirosława S. Wróbla[28] tradycja talmudyczna utożsamia Szema z Melchizedekiem**.**

szkoły kahalne
Powstawały w pocz. XIX wieku w miejsce dotychczasowych religijnych, zakładane były przez kahały (gminy żydowskie), stąd nazwa "kahalne". Pierwszą szkołę kahalną otwarto w Tarnopolu (1813 rok). Nauczano w niej w jęz. niemieckim, posiadał cztery klasy. Kolejną szkołę utworzył kahał w Brodach, była to szkoła o profilu handlowym, gdzie obok podstawowych przedmiotów

[28]M. S. Wróbel, Targum Neofiti 1, *Księga Rodzaju ,* Lublin 2014, t. I, s. 223, przypis 1.

nauczania wykładano jęz. francuski i włoski, uczono rysunków i towaroznawstwa. W okresie późniejszym szkoły kahalne powstały m. in. w: Krakowie i Lwowie.

szpilkowe
Danina dla żony panującego w dawnej Rzeczpospolitej Polskiej - była to ozdobna szpilka do włosów wysadzana drogimi kamieniami. Podarunek ten wręczali królowi przedstawiciele gminy żydowskiej w Krakowie, ale koszty zakupu pokrywane były przez gminy żydowskie skupione w Waad Arba Aracot (Sejmie Czterech Ziem).

sztetł
Nazwa wywodzi się z jęz. jidysz i oznacza "miasto" albo "państwo"Sztetł był jednocześnie miastem i małym państewkiem, bowiem tutaj skupiał się całokształt życia religijnego, kulturalnego, gospodarczego i politycznego społeczności żydowskiej.

Szymon Bar Jochaj (Szymon ben Jochaj)
Uczeń Rabiego Akivy, uznany za mędrca Miszny, kabaliści przypisują mu autorstwo Księgi Zohar.

T

Tankred
Syn Odona, "Dobrego Murgrabi", jak go nazywano, Norman z pochodzenia. Prawdopodobnie znał grekę i arabski. Za namową swego wuja Boemunda z Tarentu wziął udział w pierwszej krucjacie. Najprawdopodobniej dotarł z główną armią krzyżowców do Palestyny, bo chyba tym należy tłumaczyć późniejszy zarząd Galileą, której księciem został. Zmarł w 1112 roku.

Tell al Dżehudija (Wzgórze Żydów)
Własna Jerozolima Oniasza IV, potomka rodu kapłanów z Jerozolimy, który ratował się ucieczką podczas powstania Machabeuszy do Egiptu. Przyjęty życzliwie przez króla Ptolemeusza IV Filometora uzyskał od niego zgodę na osiedlenie się w Egipcie, a także pozwolenie na zbudowanie żydowskiej świątyni w Leontopolis w Delcie Nilu oraz założenie własnej Jerozolimy (miasta) znanej jako Tell al Dżehudija. Świątynia Oniasza IV przetrwała do 70 roku naszej, po czym została zburzona z rozkazu Tytusa.

terenowy oddział chełmskiego Arbeitsamtu
Utworzony został w 1939 roku we Włodawie. W roku 1940 staraniem pracowników urzędu tworzono obozy w Adampolu, gdzie pracowało kilkaset osób z włodawskiego getta, oraz w Krychowie, Lucie, Osowie i Ujazdowie. Robotników zatrudniano przede wszystkim do prac melioracyjnych przy osuszaniu Krowiego Bagna.

Tiktiner Rebeka
Córka rabina tykocińskiego, Meira Tiktinera, autorka poradnika dydaktyczno - wychowawczego dla kobiet żydowskich (1618 r.) oraz 80 wierszowej pieśni śpiewanej przez kobiety w bóżnicy podczas święta Simchat Tora

Towarzystwo Krzewienia Żydowskiej Muzyki Ludowej
Powstało w Petersburgu z inicjatywy Josepha Achron (1886 - 1943), absolwenta Konserwatorium Petersburskiego, skrzypka i wirtuoza

tunel Ezechiasza
Wybudowany został z rozkazu króla Ezechiasza celem zapewnienia dostawy wody do Jerozolimy podczas najazdów króla Sancheryba (panowanie którego przypadło na lata 727 - 689 r. p. n. e).

Tunel łączył położone za miastem źródło Gichon z sadzawką Siloam znajdująca się na południe od Wzgórza Świątynnego pod Miastem Dawida. Znaleziona został inskrypcja informująca o zakończeniu budowy kanału.

U

"uczony jewriej"
Tak mówiono w połowie XIX wieku o urzędnikach do spraw żydowskich zatrudnianych przy kuratorze Okręgu Naukowego Kijowskiego; od roku 1856 "uczonym jewriejem" był Markus Rubinsztein, początkowo uczeń, a następnie wykładowca Talmudu (dla uczniów klas IV) w Warszawskiej Szkole Rabinów.

W

Waad Arba Aracot
Sejm Czterech Ziem (Wielkopolska, Małopolska, Ruś i Litwa; w latach 1623 - 1764 odłączyły się ziemstwa litewskie tworząc swój własny sejm pod nazwą Sejm Żydów Korony, funkcjonował w latach 1580 - 1764 jako naczelny organ samorządu żydowskiego. Do głównych zadań Waadu należało: *ustalanie i ściąganie podatków, nadzór nad oświatą, kierowanie życiem religijnym, społecznym, ekonomicznym*. Według zapisów w różnorodnych dokumentach źródłowych na określenie Sejmu stosowano nazwy:

nazwa	**dokument źródłowy/publikacja, gdzie zapisano nazwę**
Generalny Kongres	*Archiwum Skarbu Koronnego, Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej dla Historii Żydów w Polsce 1699 - 1795, t. I Czasy saskie (1697 - 1763)*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1984
Kongres Żydowski	I. Halperin, *Pinkas Waad Arba Aracot (Kronika Czterech Ziemstw), Acta Congressus Generalis Judeorum Poloniae 1580 - 1764*, Jerusalem 1945, dok. 57, s. LV
Congressus Judaicus	M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce od czasów najdawniejszych do 1772 r.(głównie na podstawie źródeł archiwalnych)*, "Kwartalnik Historyczny", R. XIII, 1899, s. 486
Zjazd Generalny Żydowski	M. Bałaban, Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304 - 1868), Kraków 1936, t. II, s. 267 - 268
Zjazd	Archiwum Skarbu Koronnego VI, sygn.16, s. 21. Asygnata z 2. XI. 1673 r. *"Zjazd Litewski"*
Generalność Synagogi Koronnej	Biblioteka Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie, rkp. 1079, s. 281, *Dyspartyment pogłównego na 1756 r.*
Generalność	Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Gospodarcze Wilanów, Administracja Dóbr Opatowskich I/109,s. 25 *Ekspens Kahału od 1759 - 1760*

warstwy społeczne
Żydzi zamieszkujący w obrębie danej gminy dzieli się na kilka grup o zróżnicowanym stopniu zamożności: na bogatych Żydów - określano ich nazwą "aszinim", średnio - zamożnych - "bejnonim" oraz ubogich - "anijim".

Warszawska Szkoła Rabinów
Powstała na mocy dekretu carskiego z dnia 1 lipca 1825 roku. Komitet organizacyjny Szkoły

mający na celu realizację postanowień zawartych w dekrecie, ustanowiony został przez Rząd Królestwa Polskiego. W jego skład weszli wybitni przedstawiciele polskiej i żydowskiej inteligencji:

przedstawiciel polski	**pełniona funkcja**	**przedstawiciel żydowski**	**rodzaj prowadzonej działalności**
Ignacy Zaleski	został wybrany przewodniczącym Komisji	Jakub Bergson	
Stefan Witwicki	asesor	Salomon Ejger	
Wincenty Krasiński	asesor	Józef Epsztajn	żył w latach 1795 - 1876, bankier, filantrop
		Michał Etinger Jan Gliksberg Chaim Halbersztam	
		Józef Janasz	(1784 - 1866), kupiec, działacz społeczny
		Samuel Pozner	
		Abraham Sztern	(1762 - 18420, wybitny matematyk, wynalazca maszyny liczącej, literat, członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk

Placówka funkcjonowała do roku 1863, kiedy władze carskie dopatrzyły się sympatii wykładowców szkoły do polskich powstańców, a także udziału jej uczniów w powstaniu -Szkoła w trybie natychmiastowym została zamknięta.

Rektorzy szkoły :
Abraham Sztern (1826 - 1835), pełniona przez niego funkcja była raczej symboliczna, w czynnościach rektorskich zastępowali go profesorowie, z których najważniejszym był *Antoni Eisenbaum (1791 - 1852)*, późniejszy rektor. Po nim rektorem został *Jakub Tugendhold (1794 - 1871).*

Wykładowcy

imię i nazwisko	**wykładany przedmiot**	**publikacje naukowe**
Abraham Buchner	język hebrajski, Biblia	*Katechizm dla młodzieży izraelskiej* (jęz. hebrajski), 1837 *Kwiaty wschodnie* (wybór legend i opowiadań), jęz. polski, 1848
Jakób Centnerszwer	matematyka	*Nowe tablice mnożenia kwadratów od 1 do 10. 000* (Berlin 1825) *Zasady algebry Meyera i Choqueta* (przekład z jęz. francuskiego), Biblioteka Warszawska za rok 1847 *Nowe tablice zamiany monety polskiej na rosyjską i odwrotnie z Tablica ruchomą ku temuż celowi służącą* (1842)

		*O chronologii Izraelitów starożytnej i nowoczesn*ej
Michał Jastrzębski	do roku 1829 wykładał język polski, następnie nauki przyrodnicze	
Feliks Żochowski	język polski, oprócz zajęć w Szkole Rabinów wykładał także w Szkole Wydziałowej Warszawskiej	*Mownia języka polskiego* (1852) *Części mowy odmieniające się przez przypadki* (1838) *Uwagi nad językiem polskim* (1847)
Wincenty Józefowicz, magister filozofii	od roku 1842 wykładał język polski	
Antoni Czajkowski	język polski	
Andrzej Radwański	nauki przyrodnicze	redaktor pisma poświęconego technologii "Piast" (1829 - 1830), ponadto opublikował: *Zasady fizyki* (1837) *Początki fizyki* (1839) *Słownik mowy potocznej cudzoziemsko - polskiej* (praca pozostawiona w rękopisie, przekazana do Biblioteki Ossolińskich we Lwowie)
Szymon Pisulewski	zoologia, botanika, mineralogia	autor podręczników do nauki zoologii, botaniki i mineralogii, opublikował: *Zasady botaniki i fizyologii roślinnej wg. A. Richarda* (Warszawa 1840) *Gromady przyrodzone królestwa roślinnego wg. A. Jussieu* (1844) *Treść nauki przyrodzenia* (1850), we współpracy z A. Radwańskim i (...), Bełzą *Tajniki przyrodzenia* (1856) *Flora lekarska*, przekł. z jęz. niemieckiego E. Winklera
Teofil Rybicki	fizyka i chemia (1840 - 1850)	*Zasady technologii chemicznej* (1840) *Upominek rolniczo - przemysłowy*
Jan Koncewicz	fizyka	redagował Roczniki Gospodarstwa Krajowego
Piotr Pisarzewski	od roku 1851 wykładał fizykę	
Leopold Berkiewicz	astronomia, geografia matematyczna (od roku 1851)	
Józef Chołody	fizyka i chemia	
Antoni Eisenbaum	od roku 1836 wykładał historię i geografię	
Abraham Paprocki	historia i geografia	*Krótki rys dziejów ludu izraelickiego*

		(Warszawa 1850)
Bernard Szwarc	od 1853 wykładał historię i geografię	
Piotr Baszmakow Konstanty Nejlisow	historia Rosji (wykłady w ięz. rosyjskim)	
Ludwik Marchand	od maja 1835 roku wykładał język rosyjski	
Andrzej Rydecki	język rosyjski (od roku 1849)	
August Bernard	język francuski, wykładał tylko przez 2 lata,później zabroniono nauki tego języka, by młodzież żydowska nie czytała dzieł myślicieli francuskich (Volney'a i innych)	
August Wolf X. Lange Adolf Szubert	język niemiecki	
Telesfor Bartosiewicz	ogólne pojęcia o prawie obowiązującym i administracji	oprócz zajęć w Szkole pracował jako członek Izby Sądowej Warszawskiej
Majer Horowitz	dość krótko wykładał Talmud, ponieważ jego informacje nie wykraczały poza ogólny poziom wiedzy przeciętnego Żyda	
Markus Rubinstein	wykładał Talmud dla klasy IV	
Bernard Cymerman	wykładał Talmud dla klasy III	po roku 1833 pracował jako cenzor ksiąg hebrajskich przy Warszawskim Komitecie Cenzury[29]
Salomon Goldsobel	wykładał Talmud dla uczniów klasy II (1837)	
Izaak Kramsztyk	wykładał Talmud dla uczniów klasy II w latach 1837 - 1863	od roku 1852 wygłaszał kazania w języku polskim w synagodze przy ul. Nalewki w Warszawie; opublikował: *Kazania* (I. tom, 1856) dokonał przekładu z jęz. niemieckiego Dentscha *O Talmudzie* (1869) *Prawda wieczna (wykład religii mojżeszowej),* 1872 *Przypowieści Salomona* (przekł., 1878)
Barnard Landau	początki Talmudu (w latach 1833 - 1836)	
Grojnem Weinberg	początki Talmudu od 1836 roku	

[29] Cenzurę w Królestwie Polskim wprowadził w 1826 (niezgodnie zresztą z ustawą zasadniczą) namiestnik gen. J. Zajączek. Po powstaniu listopadowym zgodnie z art. 13 tzw. Statutu Organicznego wprowadzono cenzurę prewencyjną, a 1869 rozciągnięto na ziemie polskie ustawodawstwo obowiązujące w całej Rosji, w którym obok systemu prewencyjnego zastosowano również cenzurę represyjną, wg, *Cenzura - WIEM, darmowa encyklopedia.* Na egzemplarzach wydrukowanych książek zamieszczano dwojakiego rodzaju notatkę cenzuralną: 1). *Wolno drukować warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury, po wydrukowaniu, prawem przepisanej liczby exsmplarzy. W Warszawie d. 5 (27) Marca 1845r. Cenzor, Ch. Czerskier* (notatka na pracy A. Buchnera, *Prawdziwy judaizm czyli zbior religijno - moralnych zasad Izraelitów czerpany z klassycznych dzieł rabinów*, Warszawa 1846 r., 2). *Дозволено цензурою Варшава 1878 года,* zapisano na IV części Tory (*Хумешъ,* Варшава 1878).

Heyman Librecht	Biblia i gramatyka hebrajska, od 1833 roku	
Bernard Lessman	matematyka w klasach niższych (od 1838 roku)	tłumaczył na język polski *Przygody Telemacha,* Fenelona
Jakób Elsenberg	język polski w klasach niższych, od roku 1840	pracował w redakcji "Gazety Warszawskiej", wydał: *Przewodnik religijny dla młodzieży wyznania mojżeszowego* (1846), *Powieści z Pisma Świętego Starego Przymierza* (1859) *Książkę do tłumaczenia z niemieckiego na polskie (1862)* *Książkę do czytania zawierającą przedmioty dzieciom najpotrzebniejsze* (1863) tłumaczył z francuskiego *Mitologię dla dzieci* (1846)
Jan Jerzy Gukel	nauczyciel śpiewu od 1839 roku	
Izydor Liebrecht	nauczyciel śpiewu	członek Orkiestry Teatru Wielkiego w Warszawie (skrzypce)

program nauczania
Ustalony został w "Planie ogólnym zaprowadzenia Szkoły Rabinów w " (Tytuł III. Przedmioty nauczania):

1). Wykład Biblii
2). Talmud
3). Miszne Tora (Powtórzenie Tory), znana także pod tytułem Jad ha - Chazaka (Silna dłoń) pierwszy, po ukształtowaniu się Talmudu, kodeks, który systematyzował prawo żydowskie, jego autorem jest Mojżesz Majmonides. Dzieło powstało w latach 1170-1178[1] podczas pobytu Majmonidesa w Egipcie. Kodeks składa się z 14 ksiąg, które podzielone zostały na sekcje, rozdziały i paragrafy.
4). Szulchan Aruch Józefa Karo
5). Nauka moralna wybierana z Biblii i Talmudu
6). Wymowa święta
7). Język hebrajski gramatycznie
8). Język polski gramatycznie
9). Historia powszechna
10). Historia narodu polskiego; z czasem doszła do programu historia Rosji
11). Geografia
12). Matematyka
13). Wiadomości z nauk przyrodniczych

Przez Warszawską Szkołę Rabinów przewinęło się 1209 uczniów (pełny imienny wykaz z lat 1826 - 1804 opublikowany został w opracowaniu *Z dziejów gminy starozakonnych w Warszawie w XIX stuleciu, t. I. Szkolnictwo,* Warszawa 1907, s. 123 - 135), od 150 - 200 z nich otrzymało dyplomy

ukończenia Szkoły. W grupie tych osób znajdowało się wielu absolwentów zasługujących na szczególną uwagę - oto niektórzy z nich:

imię i nazwisko	**praca zawodowa, sukcesy naukowe, osiągnięcia literackie i. t. p**
Edward Brűner	lekarz medycyny, znany głównie w środowisku warszawskim
Leon Goldman	w początkowym okresie po ukończeniu Szkoły pracował jako nauczyciel, następnie dał się poznać jako dobry współpracownik firmy Samuela Orgelbranda, dziełem której jest wielotomowa *Encyklopedia Powszechna* wydana w 28 tomach w latach 1859-1868.
Maksymilian Rubinstein	współpracował z *Kurierem Warszawskim,* jest autorem obszernego dzieła *Pisma ulotne* (1841)
Ludwik Natanson	lekarz, od roku 1849 redaktor *Tygodnika Lekarskiego,* autor cennych publikacji z zakresu medycyny (i nie tylko): *Krótki rys anatomii ciała ludzkiego* (1858), *Przyczynek do fizyologicznej dyagnostyki kurczów* (1859), *Obraz epidemiologiczny Królestwa Polskiego* (1867), *Urywki w kwestyi wychowania* (1861), *O uczeniu rzemiosł* (1879), *Hygiena rzemiosł* (2 tomy, 1883), *Teorya jestestw idiodynamicznych*
Henryk Natanson	założyciel instytucji finansowych w Warszawie, księgarz, prezes synagogi na Tłomackiem, rzecznik praw żydowskich przy Towarzystwie Dobroczynności w Warszawie
Adolf Poznański	prawnik
Samuel i Maurycy Olgerbrandowie	wydawcy *Encyklopedii Powszechnej,* dzieł Kraszewskiego, *Talmudu Babilońskiego* (12 tomów in folio)
Jakób Rotwand	sekretarz Dozoru Bóżniczego[30], autor publikacji *O imionach Żydów, Powieść Berenszteina, Historia Żydów* (przekład Astruca)
Ozer Strumpf	postrzegany jest jako jeden z pierwszych Żydów rolników, b. właściciel Wawra pod Warszawą
Hilary Nussbaum	nauczyciel w szkole elementarnej, jego staraniem w synagodze przy ul. Nalewki w Warszawie wygłaszano kazania w języku polskim. Hilary Nussabaum jest autorem *przewodnika judaistycznego obejmującego kurs literatury i religii* (Warszawa 189), ponadto napisał: *Z teki weterana Warszawskiej Gminy Starozakonnych* (Warszawa 1880), *Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie od pierwszych śladów pobytu ich w tem mieście* (1881), *Leon i Lajb. Studyum religijno - społeczne* (1883), *Historia powszechna Żydów* (w pięciu tomach, tom piąty zawiera dzieje Żydów w Polsce), 1890
Bernard Kaftal	agronom, absolwent Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie, członek Rady Zarządzającej Szpitala Bershnów i Baumanów w Warszawie
Szymon Lewental	drukarz, wydawca, twórca serii wydawniczej *Biblioteka najcelniejszych utworów literatury europejskiej*

Wiadomości o pierwiastkowej miast zasadzie w Polsce

Broszurka autorstwa Michała Świnarskiego, opublikowana w styczniu 1789 roku w Warszawie z inspiracji Magistratu Warszawskiego, który przeprowadzał w tym czasie zakrojoną na szeroką skalę akcję mająca na celu udowodnić, że Żydzi i cudzoziemcy zamieszkujący w Polsce poprzez to, że opanowali handel i rzemiosło, odpowiedzialni są za za ich upadek. Autor broszury żądał od Sejmu by usunięto Żydów z handlu zagranicznego i zezwolono im tylko na prowadzenie handlu detalicznego w małych miasteczkach. [31]

[30] Organ samorządu gmin żydowskich w Królestwie Polskim, powołany do życia zarządzeniami władz administracyjnych, a następnie ukazem carskim z 20 grudnia 1821 (1 I 1822) roku.

[31] M. M. Drozdowski, *Żydzi Warszawy Stanisławowskiej* [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczpospolitej. Materiały z Konferencji "Autonomia Żydów w Rzeczpospolitej Szlacheckiej", Międzywydziałowy Zakład Historii Kultury Żydów w Polsce,*

włodawski zamknięty obóz pracy
Wyodrębniony został w 1941 roku z dzielnicy żydowskiej. Obóz zlokalizowano przy południowej stronie obecnej ulicy Tysiąclecia, wówczas Wyrykowskiej. Teren obozu ogrodzony został wysokim płotem, na jego terenie przebywało od 400 do 600 robotników żydowskich.

Wołoczko
Finansista i faktor Władysława Jagiełły, postrzegany jako pierwszy żydowski zasadźca - w pierwszej połowie XIV wieku założył kilka wsi na Rusi Czerwonej.

wybrane z notatki prasy amerykańskiej o zagładzie Żydów w Europie

nazwa gazety	**treść zamieszczonej notatki - dzień i rok**
New York Times	Żydzi z III Rzeszy zostali wysłani na południe Francji, 10. 000 osób umieszczono w (9 listopada 1940 rok)
New York Times	Warszawskich Żydów otoczą dzisiaj mury o 500 tysięcy ludzi rozpoczyna "nowe życie w założonym przez nazistów getcie (26 listopad 1940 rok)
New York Times	W wyniku rewolucji w Rumunii śmierć ponosi prawie 400 osób, liczba rannych przekracza 300 - rządy terroru trwały osiem dni; Cholera zabija ludzi w obozach koncentracyjnych Francji (5 grudnia 1940 roku)
New York Times	Dobra żydowskie konfiskowane w Alzacji (17 grudnia 1940)
New York Times	Holenderscy Żydzi muszą się zarejestrować (14 stycznia 1941 roku)
New York Times	Nędza i śmierć zapanowały we francuskich obozach 926 stycznia 1941 roku)

Z

zabudowa dzielnic żydowskich
Centralnym punktem ulicy, bądź dzielnicy żydowskiej (wyodrębnionej dla tej społeczności bądź przez władze miejskie, bądź w przypadku miasta prywatnego przez jego właściciela) była bóżnica (synagoga), gdzie skupiało się życie religijno - społeczne Żydów - w synagodze (bożnicy) odczytywano rozporządzenia seniorów kahalnych oraz orzeczenia i wyroki rabinów, prowadzono tez dyskusje na temat aktualnych problemów gminy. Ważną role w życiu żydowskiej społeczności odgrywały: cheder, szkoła, mykwa, szpital, cmentarz.

Zamoyskiego Marcina przywilej dla Żydów tarnogrodzkich
Wydany został w roku 1686 na budowę *nowej szkoły do odprawiania nabożeństw, w miejsce starej, drewnianej, która spłonęła w 1628 roku; rytualnej łaźni, oraz na założenie cmentarza*. W przywileju dość wyraźnie określono lokalizację, oraz formę architektoniczną – obiekt miał być identyczny z poprzednim spalonym.

zawody uprawiane przez Żydów w dawnej Rzeczpospolitej
Ilość uprawianych przez Żydów zawodów w dawnej Rzeczpospolitej wynosiła ponad pięćdziesiąt rodzajów. Do podstawowych, a zarazem najważniejszych zajęć jakimi zajmowali się Żydzi należały: *handel i rzemiosło, działalność kredytowo - finansowa (lichwa połączona z prowadzeniem lombardu - gdy klient nie spłacił na czas zaciągniętego kredytu, udzielający go Żyd miał prawo sprzedać przedmioty pozostawione pod zastaw), arenda (Żydzi arendowali: karczmy, młyny,*

Uniwersytet Jagielloński 22 - 26. IX. 1986, Wrocław, Warszawa, Kraków Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo 1991, s. 197 - 198.

browary, gorzelnie, garbarnie). Tego rodzaju działalność miała miejsce w przypadku dobrze sytuowanej ludności żydowskiej. Biedota żydowska zajmowała się: *uprawą roli, handlem artykułami mlecznymi (tzw. pacht).* Biedni Żydzi zarabiali często na utrzymanie jako *wędrowni krawcy, szewcy, blacharze, cyrulicy.*

Zelik
Pierwszy Żyd aszkenazyjski, który zamieszkał w Zamościu. Informacje o nim pochodzą z roku 1618 – był właścicielem domu przy ulicy Żydowskiej; prawdopodobnie arendował jakieś dochody ordynata Tomasza Zamoyskiego.

Ziemstwo Ordynacji Zamojskiej
Organ administracyjno – prawny Żydów mieszkających na terenie Ordynacji Zamoyskiej, od roku 1764 przysługiwała mu nazwa *Kongres Generalny Żydowski Państwa Ordynacji Zamojskiej.* Jednym ze źródeł informacji o działalności Ziemstwa są uchwały sejmiku rabinów jaki miał miejsce w 1700 r. w Łukowej. Na zjeździe tym zapadły uchwały odnośnie: podatku symplowego (obejmował opłaty pogłównego, oraz na rzecz samorządu żydowskiego), wykonywania praktyk religijnych i spraw gospodarczych. Zapadła wówczas decyzja odnośnie sądów żydowskich – ich działalność była każdorazowo wstrzymywana na czas posiedzenia sejmiku. Ziemstwo Ordynacji Zamojskiej istniało do 1788 roku.

zwierzynieccy rzemieślnicy żydowscy w okresie międzywojennym
Zwierzyniec, (obecnie miasto w powiecie zamojskim) powstał jako wiejska rezydencja Jana Zamoyskiego, założyciela Zamościa i twórcy Ordynacji Zamoyskiej. Informacje o pierwszych osadnikach żydowskich na tych terenach pochodzą z pocz. XVII wieku. Ich liczebność w okresie późniejszym bardziej wzrosła, dokładniej znane są losy zwierzynieckich Żydów z okresu międzywojennego (i okupacyjne), zajmowali się wówczas w Zwierzyńcu osadzie i Zwierzyńcu - Rudce (która dała początek osadnictwa na tych terenach) drobnym handlem i rzemiosłem:

imię i nazwisko	**rodzaj działalności/ nazwa sprzedawanych produktów**
Etla Fronowicz, Luba Nordman	sprzedaż wyrobów żelaznych
Lejba Wolf Etenberg	zakład fryzjerski
rodzina Leferów Szmul Litwak Szymon Gungier	prowadzili zakłady krawieckie
Ruchla Laks, Syma Waks	sprzedaż owoców
Icek Adler Chil Warman Sura Kac	sprzedaż pieczywa
Chaim, Sura i Rojza Biberman Chana Diament Gitla Rendler Srul Wagner	sprzedaż artykułów żywnościowych
Srul Biberman Moszko Drajer Wolf i Zelig Mendelsberg Srul Traub	sprzedaż mięsa
Srul Brystman Rochma Fink Icek Majer Lejba Holcberg	sprzedaż towarów łokciowych (materiałów)
Chana Finkelsztajn	prowadziły sklepy galanteryjne

Łaja Pecha	
Szulim Szyc Szloma Holcberg	sklepy obuwnicze

Zwoje znad Morza Martwego

Nazwą ta określa się unikatowy zbiór manuskryptów spisanych w językach: aramejskim, hebrajskim i greckim, odkrycia których dokonano w latach 1947 - 1956 w grotach zlokalizowanych w pobliżu miejsca zwanego Chibret Qumran na północno - zachodnim wybrzeżu Morza Martwego. Najważniejsze z odnalezionych to m. in:

Księga Izajasza, apokryf Księgi Rodzaju, Komentarze do księgi Habakuka, Komentarze do Księgi Micheasza, Mądrość Syracha, Księga Wyjścia, 1, 2 Księga Samuela, Księga Jeremiasza, komentarze do Ksiąg: Ozeasza, Nahuma, Księgi Psalmów, Księga Tobiasza, I Księga Henocha, Apokalipsa Aramejska, Księga Powtórzonego Prawa, List Jeremiasza, Księga Kapłańska (tekst staro hebrajski).

W specjalnie zbudowanej w Jerozolimie Świątyni Księgi przechowywanych jest siedem manuskryptów, z których najlepiej zachowany jest zwój Księgi Izajasza liczący 8 metrów długości, pochodzi z ok. 100 r. p. n. e.

"Żydek"

Popularna nazwa mazurka a - moll op. 17, nr 4 Fryderyka Szopena, którego skomponował w Szafarni przysłuchując się śpiewom i muzyce miejscowej ludności żydowskiej.

żydowscy dowódcy partyzanccy

dr Atlas Ezechiel - dowodził grupą żydowskich partyzantów na terenie Nowogródczyzny. Jego oddział zasłynął ze zdobycia Dereczyna.

Bakalczuk Majlach - pochodził z Sernik (pow. piński), dowodził grupą partyzantów licząca około 200 osób. Grupa została przekształcona w oddział "Woroszyłowa" po dowództwem A. Obugowa z Odessy - pod jego przywództwem żydowscy partyzanci ratowali Polaków z rąk nacjonalistycznych band Ukraińskiej Powstańczej Armii.

Bielski Tewie - dowodził oddziałem "Żukowa" utworzonym ze zbiegłych Żydów z gett: Nowogródek, Stołpce, Baranowicze, Kleck, Nieśwież.

Berensztej Leonid. J. - walczył w rejonie Sowczenkowa, następnie w rejonie Przemyśl - Sanok, po czym wziął udzial w powstaniu na Słowacji.

Epsztein Władimir ps. "Czerkasow" - zorganizował oddział partyzancki ze zbiegłych z niewoli radzieckich jeńców pod nazwa "Narodnyj Mstitiel". Partyzanci pod jego dowództwem walczyli w rejonie Miechów - Pińczów.

Piechotnik Tewie - poległ w walce.

Zaltsman L. - lotnik, uczestnik rajdu gen. Kowpaka.

żydowscy drukarze w Polsce (1530 rok - pocz. XX wieku)

imię i nazwisko	tytuł dzieła/ czasopisma	miejsce i rok wydania	informacje uzupełniające
	Pięcioksiąg i Hagada	Kraków 1530	
bracia Heliczowie	Machzory (modlitewniki świąteczne)	Kraków 1530 - 1531	

Chaim Schwarz	Machzor	Lublin 1536	
Icchak Lazar (znany jako Izakowicz z Krotoszyna)			w roku 1775 otrzymał przywilej od Stanisława Augusta Poniatowskiego na założenie drukarni w Golędziowie
Hersz Nahasanowicz Joel Lebensohn			w roku 1814 założyli przy ul. Żabiej w Warszawie drukarnię żydowską
Hersz Schriftgisser Hersz Bomberg			od 1834 roku funkcjonowała założona przez nich w Warszawie drukarnia
Maurycy Orgelbrand	Słownik Polski (zawierający 108. 000 haseł)	Warszawa XIX wiek	
Samuel Henryk Merzbah	powieści Waltera Scotta,	1833	założył w Warszawie księgarnię nakładczą z czytelnią i wypożyczalnią
	Poezje A. Mickiewicza, Wybór Pism A. Mickiewicza	1857 -1858	
Henryk Natanson	wydawał m. in: dzieła Kraszewskiego, 170 tytułów literatury polskiej		
Bronisław Natanson Jan Fiszer	Księga Pamiątkowa wydana w 100 rocznicę śmierci Adama Mickiewicza, prace z dziedziny historii nauk przyrodniczych, prace H. G. Wellsa		
Józef Unger	Dziennik Warszawski Izraelita. Tygodnik Ilustrowany, Szkice i obrazki, dzieła : Kraszewskiego, Deotymy. Od roku 1846 wydawał Kalendarze Warszawskie Popularno - Naukowe		
Teodor Paprocki	wydawał serię: Biblioteka Romansów i Powieści, prace z dziedziny fizjologii		wspólnie z Władysławem Dłużniewskim prowadził przy ul. Chmielnej w Warszawie Księgarnie "T. Paprocki i S - ka"
Salomon Lewental	Kalendarz Ludowy (nakład 15. 000 egzemplarzy), czasopisma: Kłosy, Tygodnik romansów i powieści, Świt. Dzieła: T. T. jeża, J. Korzeniowskiego, E. Orzeszkowej, M. Bałuckiego,A. Fredry, Byrona, Calderona, Goethego, Lermontowa, Stendhala, Homera, Sofoklesa		

żydowscy żołnierze i partyzanci podczas II wojny światowej

Podczas II wojny światowej wielu żołnierzy pochodzenia żydowskiego brało udział w walce z Niemcami. Zestawienia danych liczbowych dokonał Szymon Datner,[32] na podstawie których opracowana została niniejsza tabelka.

nazwa formacji wojskowej/oddziału partyzanckiego	**ilość żołnierzy/partyzantów żydowskich**	**teren walk rok**	**dowódca/ dowódcy**
Armia Wojska Polskiego	100. 000 (z tej liczby poległo 32. 000)	Polska, 1939	
I i II Armia Wojska Polskiego	15. 000 (poległo 2000)	ZSRR	
II Korpus Wojska Polskiego	na cmentarzu pod Monte Cassino znajdują się 43 mogiły oznakowane gwiazdą Dawida	kampania afrykańska	
Dywizja Pancerna gen. Stanisława Maczka - 10 pułk strzelców konnych	pewna liczba Żydów		
		getto warszawskie 19. IV - 16. V. 1943	Mordechaj Anielewicz
		getto białostockie 16. VII. 1943	
		Kleck 21. VII. 1943	
		Nieśwież 22. VII. 1943	
		Łachwa (na Polesiu) 3. IX. 1943	
		Tuczyn (na Wołyniu) 22. IX. 1943	
		Lachowicze 9. X. 1943	
		Marcinkowice 2. VI. 1943	
wystąpienia Żydów w obozach zagłady		Treblinka 21. VII. 1943 Sobibór 14. X. 1943 Oświęcim 7. X. 1944 Chełmno n. Nerem 8. I. 1945	
oddziały partyzanckie o nazwach:		rejon Homla	

[32] Sz. Datner, *Żydzi - partyzanci w II wojnie światowej* [w:] "Kalendarz Żydowski 1985 - 1986 [br] , s. 147 - 161.

"Bolszewik", "Czapajew", "Woroszyłow"			
Żydzi partyzanci		rejon: Pskowa, Chersonia, Pierwomajska, Smoleńska, Briańska	
brygada "Pożarskiego"		Szewczenkowo	Leonid J. Berensztejn
żydowscy zbiegowie z gett : Koziary, Głębokie, Świr (pow. święciański) walczący w oddziałach: "Spartak", " Suworow", Woroszyłow"		teren Wileńszczyzny	Fiodor Grigorewicz Markow, naczelny d- ca oddziałów
partyzanckie oddziały żydowskie: " Kampf" ("Walka"), "Tojt dem faszyzm" ("Śmierć faszyzmowi") , "Nekame Nemer" (" Mściciel"), "Far Nicochn"("Dla Zwycięstwa")	żydowscy partyzanci pochodzący z rejonu Wilna i Trok	Puszcza Rudnicka	
żydowskie brygady partyzanckie		Puszcza Nalibecka	gen. mjr. W. E. Czernyszewski ps. "Generał Platon"
brygady partyzanckie "Pobieda",	żydowscy uciekinierzy z gett:	Puszcza Lipczańska	

"Lenin", "Woroszyłow"	Kozłowszczyzna, Dereczyn, Zelwa		
samodzielny oddział żydowski , włączony do oddziału "Bora"		1942 rok, masyw Puszczy Lipczańskiej	Hirsz Kapliński
samodzielny oddział żydowski		1942 rok, rejon Puszczy Lipczańskiej	dr Ezechiel Atlas → **żydowscy dowódcy partyzanccy**
partyzanci żydowscy		rejon Słonimia	
oddział żydowski wchodzący w skład "Brygady Kujbyszewskiej"		Hancewicz (Polesie)	Lejb Bobrow, b. podoficer Wojska

			Polskiego
oddział "Kotowskiego"		Wołyń	
oddział "Diadi Miszy" (Mosze Gildemana)		Wołyń	
Brygada Sidora Artimowicza (późniejsza I Ukraińska Dywizja Partyzancka)	Żydzi zbiegli z gett: Zofiowka, Ignatówka, Klewań, Kołki, Kiwerce		
Kompania 7, ktora latem 1943 roku przyłączyła się do Brygady Kowpaka	90 osób		Joel Szczerbaty

1 Dywizja partyzancka	200 osób pochodzenia żydowskiego		Piotr Werszychora
"Krynkowcy"	grupa powstała w getcie białostockim, opuściła je wiosną 1944 roku, wkrótce została rozbita		Mojżesz Słapak "Maksym"
"Frojs" ("naprzód")	grupa utworzona w getcie białostockim, z którego wyszła wiosną 1944 roku		Izrael Sochaczewski "Sasza" z Warszawy, Sepsel Borowik, Szyja Kantor
partyzanci z grupy Judyty	w czerwcu 1944 roku grupa		Szymon Datner "Talk",

Nowogródzkiej "Judytowcy"	wyszła z getta białostockiego		Sasza Łonginow z Noworosyjska "Sasza"
grupa partyzantów żydowskich		Okręg Białostocki	Eliasz Baumac
Żydzi zgrupowani w radzieckich oddziałach partyzanckich	20 - 25. 000 osób	1941 - 1945	
oddział płk. Dymitra Niedwiedziała	60 Żydów	Wołyń; oddział ochraniał m. in. obóz rodzinny złożony ze 150 osób →**obozy rodzinne**	
oddziały Gwardii Ludowej działające na Lubelszczyźnie	jeńcy żydowscy z obozu pracy przy ul. Lipowej w Lublinie (1941/1942)	teren Lubelszczyzny	
oddział "Garbatego"	Żydzi uciekający z okolicznych gett	rejon Iłży, oddział powstał we wrześniu 1942 roku	
oddział Gwardii Ludowej im. Bartosza Głowackiego		utworzony w lutym 1943 roku, walczył w rejonie Ostrowca	Jechiel Brawerman, kpt. Andrejew

Żydowska społeczność Szczebrzeszyna (1507 - 1942)

Obecność Żydów w Szczebrzeszynie potwierdzona jest w roku 1507, wnieśli wówczas podatek koronacyjny w wysokości 25 zł.[33] Od roku 1471 miastem zarządzał *Jan Amor Tarnowski,* który prawdopodobnie wydał przywilej osiedleńczy. Żydzi w początkowym okresie istnienia gminy to rzemieślnicy i kupcy. Ich działalność potwierdza rejestr komory lubelskiej z lat 1530/1531, gdzie dostarczali towary kolonialne.[34]

W początkach XVI wieku przybył do miasta *Ber Issachar,* objął posadę rabina. Ber Issachar napisał *Zwierciadło kapłaństwa* i *Dary kapłaństwa*.[35] Jego nagrobek zdaniem dr Andrzeja Trzcińskiego znajduje się na miejscowym kirkucie.[36] Od roku 1593 Szczebrzeszyn należał do Jana Zamoyskiego. Zmiana właściciela miasta niosła dla Żydów zależność finansową oraz możliwość wykazania przedsiębiorczości. Arendują stawy, browary, gorzelnie i młyny. Z racji prowadzonej działalności uzyskują korzystne przywileje.[37] Najbardziej znaną rodziną arendarzy w XVI wieku byli Nosołowicze .[38]

W dziejach Żydów Szczebrzeszyna tragicznie zapisał się rok 1648 - wydarzenia z tego okresu opisał Meir ben Samuel.[39] Jak ucierpieli szczebrzeszyńscy Żydzi podczas powstania Chmielnickiego świadczą także dokumenty zebrane przez żydowską komisję historyczno –

[33] M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i w pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego,* Warszawa 1975.

[34] Dr I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich,* Warszawa 1937, s. 31, 55.

[35] Odręczny dopisek do Księgi Pamięci Gminy Żydowskiej w Szczebrzeszynie sporządzony przez Jehudę Brandesa/Brendesa na podstawie pracy M. A o rabbim Berze ze Szczebrzeszyna autorze "Darów Kapłaństwa". Przekład z hebrajskiego Małgorzata Sandowicz, Uniwersytet Warszawski.

[36] wg.http://www.kirkuty.xip.pl/szczebrzeszyn.html

[37] J. Morgensztern, *O działalności gospodarczej Żydów w Zamościu,* "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego"1956, s. 20 .

[38] Tamże, s. 36

[39] W pracy Cok Haitim (Ucisk Czasów), wydanej w 1650 roku w Krakowie; jego autorstwa jest także hymn na powitanie soboty *Mizmor szir ha Szabath, wg.* Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powszechna, Warszawa 1911, t.45 46, s.316 - 318.

archeograficzną Ukraińskiej Akademii Nauk, gdzie czytamy: *należy tu zwłaszcza wymienić Szczebrzeszyn, gdzie zabijano Żydów w miesiącu tiszri, roku 5409.*[40] *Mendel Farber,* [41] podaje, że na kirkucie w Szczebrzeszynie znajduje się nagrobek matki i jej siedmiorga dzieci – ofiar tegoż pogromu.

Podczas wystąpień Kozaków uległa zniszczeniu synagoga. [42] Odbudowano ją w 1659, w XVIII wieku zyskała nowy wystrój wewnętrzny[43]. W *Book of Memory* ... znajduje się opis wystroju synagogi z początków XX wieku przekazany przez szamesa *Mendla Farbera.* Czytamy tam iż w *aron ha - kodesz było 310 zwojów! Były też parochety, 12 złotych lichtarzy dar kobiet, m. in Nechaji córki Tobiasza Szpera. Szczególną czcią darzyli Żydzi Sidur noszący datę 1910 r. W roku 1906 dokonano prac dekoratorskich pod nadzorem Mordechaja Bioma.*[44]

Krótką charakterystykę szczebrzeszyńskich Żydów znajdujemy, w literackim przekazie Ludwika Świeżawskiego, który pisze o żydowskich dziewczętach. [45] Jedna z nich jest "dziewczyną z Niwy", zatem w Szczebrzeszynie zamieszkiwali Żydzi sefardyjscy. Śpiew i tańce żydowskich dziewcząt miały miejsce podczas pobytu w mieście królowej Marysieńki Sobieskiej.

W Szczebrzeszynie byli chasydzi, ich przywódca to Elimelech Javorov Hurowitz.[46] O obecności chasydów wieku XX wieku pisze Aron Lass .[47] W roku 1701 odbyła się sesja Sejmu Czterech Ziem.[48] 1 lutego 1883 roku urodziła się babcia Isaaca Bashevisa Singera - *Szejner Tema Blima*.[49] Ze Szczebrzeszynem związana jest także postać *Icka Szpera,* który założył kolonię rolniczą o nazwie "Szperówka", gdzie pracowali wyłącznie Żydzi.[50]

W roku 1836 przybył *Jakow Reifman (1817 – 1895)*, uczony, poeta[51], autor anegdot, bajek i poważnych rozpraw naukowych. Jakow kształcił się sam czytając dzieła wybitnych umysłów tamtych czasów, co zaowocowało publikacjami na łamach niemieckich i hebrajskich czasopism, m. in.: *Cyjon, Monatsschrift, Hamagid, Bikurim*, napisał kilka, liczących się w naukowym świecie książek, m. in. *Peszer Dabar (Warszawa 1845), Toldot Rabenu Zerachija Halevi (Praga Czeska 1853), Arbaah Charaszim (Praga Czeska 1860).* Pracował z młodzieżą żydowską - wygłaszał odczyty w Zamościu, zbiór których zatytułowany *Moade Ereb* wydano w 1863 roku w Wilnie. [52]

Nieco więcej informacji o szczebrzeszyńskich Żydach pochodzi z okresu międzywojennego. Od roku 1906 funkcjonowało w mieście Towarzystwo Pożyczkowo – Oszczędnościowego założone przez Bolesława Boguckiego – czlonkami Towarzystwa byli także szczebrzeszyńscy Żydzi: *Bronsztejn Abraham*, *Kuper Gerszon*,[53] *Mindberg Jakow.* W roku 1916 w Szczebrzeszynie istniał *Związek Syjonistyczny* – podczas wyborów do Rady Miejskiej w 1931 roku syjoniści uzyskali 3 miejsca; dla porównania inne partie: *Poalej Syjon* – 1 miejsce, *Agudat Israel* – 1 miejsce, *Bund* – 5

---

40 *Zagłada gmin żydowskich podczas wojny 1648 – 1649 na Ukrainie. Z dokumentów zebranych przez Żydowską Komisję Historyczno – Archeograficzna Ukraińskiej Akademii Nauk* , oprac. Wiktoria Chiterer, Midrasz nr 12 (44) grudzień 2000, s. 32.

41 *Book of Memory to the Jewish Community of Shebreshin,* Kiriat Yam 1984, s. 155.

42 tamże s. VIII.

43 A. Trzciński, *Śladami kultury zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie,* Lublin 1990

44 M. Farber, *Korony wysadzane złotem i diamentami* [w:]. Book of Memory to the Jewish Community of Shebreshin. Kiriat Yam 1984; przekład z jidysz Adam Altman – pozwolenie na publikację uzyskano od Rosy Farber.

45 L. Świeżawski, *Żydówki w Szczebrzeszynie,* " Kurier literacko – naukowy z dnia 5 marca 1934 roku" (dodatek do Kuriera Codziennego).

46 Book of Memory, dz. cyt, s. VIII.

47 A. Lass, *Memories of the Heder and the Shtibl [w;]* The Szczebrzeszyn Memorial Book, English Translation Prepared and Published By Jacob Solomon Berger, Mahwah, New Yersy, USA. 2005, s. 63, przeł. Katarzyna Pintal.

48 A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony 1623 - 1764,* Warszawa 1994

49 Archiwum Państwowe w Lublinie, Urząd Stanu Cywilnego Szczebrzeszyn, *Wyznanie mojżeszowe. Księga duplikatów aktów urodzenia, małżeństw i zgonów z roku 1833, akt urodzenia nr 3.*

50 J. Bartyś, *Poziom gospodarstwa wiejskiego w żydowskich koloniach rolniczych w niektórych guberniach Królestwa Polskiego w okresie przed uwłaszczeniowym*, "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1963, nr 47 - 48, s. 29 - 52

51 Jego wiersze opublikowane zostały w 1866 roku w tomiku *"Tuszyjach U – M' zy"*, wg. Encyklopedia Orgelbranda, t. 22. Warszawa 1867, s. 42 – 43.

52 Encyklopedia Powszechna (Orgelbranda). Warszawa 1866, t. XXII, s. 42 - 43

53 K. Zieliński, *Żydzi Lubelszczyzny1914 – 1918,* Lublin 1999 s. 55

miejsc(partia robotnicza o charakterze socjalistycznym.

W latach 1914 – 1918 funkcjonowała 1 synagoga i 3 domy modlitwy – bet ha midrasze, jeden z nich prowadził *Fiszel Goldberg* Prywatny dom modlitwy posiadał także jeden z najbogatszych Żydów szczebrzeszyńskich - *Mordechaj Flajszer.* Swój bet - ha midrasz posiadali także miejscowi syjoniści - *Mojsze Hirsch Berger, Abraham Finkel, Ginzburg, Benjamin Chmielasz, Szyia Wertman i Mojsze Mantel. Josel Warman* – prowadził cukiernię, co niektórzy Żydzi modlitwach w szabat przychodzili tutaj na partyjkę szachów.[54] W roku 1918 istniały dwa chedery podległe Chełmskiej Dyrekcji Szkolnej.[55] Później było ich cztery, o czym wspomina Aron Lass), m. in cheder prowadzony przez *Szlomo Belfra* i *Pinchasa Grojsberda.*[56]

W Wyższej Szkole Ludowej w 1918 roku uczyło się dwóch Żydów.[57] W roku 1922 odbył się wiec Ogólnopolskiego Związku Robotniczego Żydowskiego, 18 lutego 1923 roku miał miejsce strajk robotników żydowskich branży krawieckiej, szewskiej i stolarskiej.[58] Odbywały się spotkania członków partii politycznych*:* Syjonistów, Bund, He Chaluc, partii Judenstadt w zarządzie której w 1933 roku byli: *Jankiel Gawerc* i *Chaim Ber Bach, Emanuel Chmielasz.* [59] Funkcjonowała biblioteka im. Mendele Mojcher Sforima, jedną z czytelniczek była *Chana Licht.* [60] Istniała także *Prywatna II Klasowa Szkoła Żydowska im. W. Modena.*[61] Koncesję na jej prowadzenie otrzymał w 1927 roku *Jan Szpringer* od Rady Szkolnej Powiatowej w Zamościu. [62]Decyzją tejże Rady kierownikiem została mianowano *Gitlę Flamównę*. Jako nauczycielka w *Szkole Powszechnej nr 2 (żeńskiej)* pracowała *Małka Holc,* w 1929 roku wychowawczynią I klasy liczącej 58 dziewcząt, przedmiotem jej zajęć była matematyka[63].

W Szczebrzeszynie odnotowano także działalność *Stowarzyszenia Kultur Liga* oddział którego w roku 1929 liczył liczył 80 członków, [64] *Tarbut - Żydowskie Stowarzyszenie Kulturalno – Oświatowe*. Zakład fotograficzny pod nazwą "Venus" Chaima Lejzora Sztrajchera. Jako jedno z ostatnich wykonał zdjęcie grupy uczniów ze szkoły powszechnej w Czarnymstoku, fotografia sygnowana jest pieczątką firmową.[65] Fotografie jego autorstwa zostały zamieszczone w pracy zbiorowej pod red. Ludwika Pawłowskiego "*Szkoły im. Zamoyskich w Szczebrzeszynie 1811 – 1926. Zarys dziejów"* wydanej w Szczebrzeszynie w 1927 r. Są to w kolejności numerycznej stron: *fragment wnętrza kościoła św. Katarzyny, cerkiew, późniejszy kościół unicki zamieniony przez Rosjan na cerkiew, bóżnica, pluton hufca szkolnego P. W (I stopień), w głębi ppor. Sowa oficer instrukcyjny, internat, wnętrze sypialni, internat, II grupa przy obiedzie.*

Znani szczebrzeszyńscy rabini to: *Szmuel Lewi*, zwany Rabin Bialer Gdy został zaproszony do Białej, jego funkcję przejął *Simcha Goldberg* z Lublina, zmarł w średnim wieku, około 1920-1921 roku. *Jechiel Blankman* Wyróżniał się spośród innych tym, że interesował się także ekonomią powszechną i życiem kulturalnym, odczuwając potrzebę wspólnoty. Doskonale opanował język polski. [66] Jechiela Blankmana wspomina także dr klukowski w *Dzienniku z lat okupacji Zamojszczyzny 1939 – 1944,* gdzie pisze iż Niemcy znęcali się nad nim podobnie jak nad pozostałymi mieszkańcami miasteczka.

Codzienne życie szczebrzeszyńskich Żydów został w jakiś sposób zapamiętane przez

---

[54] J. Boim, *He rabbi has passed away* [w:] The Szczebrzeszyn Memorial Book..., dz. cyt, s. 66 67, przeł. Katarzyna Pintal.

[55] K. Zieliński, *Żydzi Lubelszczyzny*..., dz. cyt. , s. 182

[56] A. Lass, *Memories of the Heder and the Shtibl,* The Szczebrzeszyn Memorial Book..., dz. cyt, s.64.

[57] F. Przyrowski, *Szkolnictwo w Szczebrzeszynie* "Kronika Powiatu Zamojskiego" 1918, nr 12, s (?).

[58] Ł. Gejler, E. Gobara, *Kronika ruchu Robotniczego i Związkowego w środowisku żydowskim w 1922 roku* [w:] Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego 1969 nr 70.

[59] E. Chmielasz, *Shabbat in my shtetl* [w:] The Szczebrzeszyn Memorial Book...,dz. cyt, s. 57 - 60.

[60] Zachowała się jej karta biblioteczna Chany Licht na rok 1930 , nr 207 (zbiory Tomasza Pańczyka).

[61] J. Doroszewski, T. Radzik, *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918 – 1939,* Lublin 1992, s. 66 – 67.

[62] Tamże, s. 66.

[63] Relacja Marii Niezgodowej, mieszkanki Szczebrzeszyna

[64] J. Pils, *Biblioteki oświatowe w Lubelskiem (1918 – 1939)*, Lublin 1993.

[65] Znajduje się w zbiorach autorki tekstu

[66] J. Lass, *On the Rabbinical Chair* [w:] The Szczebrzeszyn Memorial Book, s. 65 – 66, przeł. Katarzyna Pintal

najstarszych mieszkańców Szczebrzeszyna – jeden z nich, *Jan Jurczykowski* tak powiada: *w okresie międzywojennym w Szczebrzeszynie mieszkali Żydzi, których z uwagi na wykształcenie, pochodzenie społeczne i poglądy podzielić można na trzy grupy: inteligencję, biedotę, starozakonnych (ortodoksyjnych). Około 40% inteligencji i ortodoksów znało język hebrajski.* W pamięci Jana Jurczykowskiego zachowały się także imiona, kilka nazwisk, codzienne zajęcia niektórych Żydów, oraz ich wygląd zewnętrzny

W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej spora ilość żydowskiej młodzieży uczęszczała do polskiej szkoły – o stosunkach jakie wówczas pomiędzy polską i żydowską młodzieżą panowały opowiada *Maria z Lepionków Niezgodowa*: *gdy przed rozpoczęciem lekcji młodzież wychodziła z ławek do modlitwy Żydówki nie wychodziły, tylko stały spokojnie, gdy myśmy się modlili. Żydowskie dziewczęta same się trzymały, jak to się mówi kupy, do nas się nie wtrącały, my do nich też nie. Która nie mogła sobie poradzić z językiem polskim to zwracała się do mnie – jak dyktando, czy co, to ja. Miałam taką koleżankę Małkę Kojn, to ona mi matematykę podsuwała, a jej polski.*

Kres istnienia żydowskiej społeczności Szczebrzeszyna miał miejsce w listopadzie 1942 roku. Wydarzenia tamtych dni opisał z wielka skrupulatnością kronikarz Zamojszczyzny dr Zygmunt Klukowski.[67] Na uwagę zasługują także wspomnienia *Efraima Farbera*, więźnia obozu w Bełżcu, skąd ratował się ucieczką.

6 sierpnia 1991 roku na szczebrzeszyńskim kirkucie odsłonięto obelisk upamiętniający zagładę Żydów. *Uroczystości odsłonięcia dokonał Efraim Farber.*[68]

Żydowski Chór Ludowy

Założony został w Uzbekistanie w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej przez Mosze Szneuera (1885 - 1942). Chór brał. m. in udział w wykonaniu IX Symfonii Beethovena w Filharmonii Warszawskiej.

żydowskie obozy rodzinne

Tworzone były przy oddziałach partyzanckich na terenie: Polesia, Wołynia, Białorusi z osób pochodzenia żydowskiego, zbiegłych lub uratowanych z gett. partyzanci , partyzanci,którzy przyjęli taką grupę pod swoją opiekę, (głównie starcy, kobiety i dzieci, zdolnych do noszenia broni wcielano do oddziału) zapewniali im ochronę, minimalne warunki egzystencji, a kiedy wzmogły się działania nacjonalistycznych band ukraińskich dokonywali ewakuacji na Polesie. Żydowskie obozy rodzinne istniały m. in. przy oddziałach: Józefa Sobiesiaka "Maksa"[69] (ok. 6000 osób), "Żukowa" dowodzonym przez Tewje Bielskiego, brygadach partyzanckich "Spartak", "Suworow", "Woroszyłow" (Wileńszczyzna,tereny powiatu oszmiańskiego, święcińskiego). Obóz rodzinny Został także zorganizowany przez radziecką brygadę partyzancka "Pobieda" ("Zwycięstwo")dla oso zbiegłych z gett znajdujących się na terenie Nowogródczyzny. Oddział "Garbatego" (Stanisława Olczyka) ochraniał obóz rodzinny (76 osób) w lasach starachowickich - byli to Żydzi zbiegli z getta radomskiego.

żydowskie organizacje: młodzieżowe, społeczno - polityczne i kulturalne istniejące w okresie międzywojennym na terenie Zamojszczyzny

---

[67] Z. Klukowski, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny 1939 – 1944,* Lublin 1958; fragmenty dotyczące zagłady szczebrzeszyńskich Żydów zostały opublikowane w: 1. Book of Memory to the Jewish Community of Shebreshin. Kiriat Yam 1984, 2. Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego 1956 nr 19/20 s. 207 – 241, oraz w kwartalniku tegoż Instytutu wydawanym w Polsce w języku jidysz: Bleter Far Geszichte 1951 t. IV z. 4; niezwykle cenne, oddające cały autentyzm zagłady szczebrzeszyńskich Żydów wspomnienia opublikował na łamach Tygodnika Zamojskiego Czuk Edward, *Wyrok na Braci Żydów (wspomnienia o Żydach szczebrzeszyńskich),* "Tygodnik Zamojski" 1982 nr 36 s. 5 – 9.

[68] J. Byra, *Na kirkucie,* " Tygodnik Zamojski" 1991, nr 33.

[69] Działania "Maksa"i podkomendnych mu partyzantów przedstawił w swoim wybitnym dziele *Fun asz arojsgerufen (Wołanie z popiołu)* Dawid Kac. Pracę wydał "Czytelnik" w 1983 roku.

1. organizacje młodzieżowe

nazwa organizacji	miasto, w którym odnotowano jej obecność	wybrana literatura
Zrzeszenia Żydowskich harcerzy im. Józefa Trumpeldora	Szczebrzeszyn (Zrzeszenie liczyło 60 członków)	*Początki Szkoły Nr 2 w Szczebrzeszynie,* Kronika Szkoły Podstawowej nr 2 prowadzona przez Jadwigę Syrkową. Notatki z tejże Kroniki (maszynopis, s. 8 - 9) znajdowały się w latach ubiegłych w Kronice Szkoły Podstawowej im. H. Sienkiewicza w Szczebrzeszynie, według udzielonych mi przez dyrektor szkoły informacji (kwiecień 2013 rok), w posiadaniu szkoły tego dokumentu obecnie nie ma.
Bund "Zunkuft" (Młodzieżowa sekcja "Bundu"), organizacja istniała od 1926 roku), jej członkiem był m. in. Dawid Fuchs, Mosze Tanenbaum, Moszele Zisbraner, Szmuel Zilberlicht. Pracami sekcji kierowali: Abraham Icchak Weinryb, Josel Szpringer, Jechel Bronstein, Zanwel Aszenberg, Icchak Gall, Mosze Lejb Mittelpunkt	Szczebrzeszyn	M. Piłat. K. Pintal, *Żydzi szczebrzescy - okres międzywojenny. Przekłady fragmentów Księgi Pamięci Gminy Żydowskiej w Szczebrzeszynie,* Szczebrzeszyn 2012, s. 19
Haszomer Hacair (Młody Strażnik), organizacja prowadziła własne biblioteki	Hrubieszów (1922), Dubienka (1928), Szczebrzeszyn	*Początki Szkoły Nr 2 w Szczebrzeszynie,*dz. cyt. s. 8 - 9
"Haszachar" (Poranek)	Tarnogród	J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, s. 60 - 62

2.organizacje społeczno - polityczne

nazwa organizacji	miasto, w którym odnotowano jej obecność	wybrana literatura
Bund, członkami m. in. byli: Efraim Boim, Abraham Icchak Weinryb, Josel Szpringer, Lejb Szpringer, Dawid Weiss, Icchak Gall, Ester Tulkop	Szczebrzeszyn	M. Piłat, K. Pintal, *Żydzi szczebrzescy - okres międzywojenny,* dz. cyt, s. 19
Związek Syjonistyczny (od 1916 roku), członkowie tej partii stanowili 40% żydowskiej ludności Szczebrzeszyna. Podczas wyborów do Rady Miejskiej w 1931 roku syjoniści uzyskali trzy miejsca	Szczebrzeszyn	*Book of Memory to the Jewisch Community of Shebreshin,* Published by the association of former inhabitants of Shebreshin in Israel and the Diaspora, Kiriat Yam 1984, s. VIII
Organizacja Syjonistyczna	Tyszowce (1918), Krzeszów (1928), Zwierzyńcu,	Archiwum Państwowe w Lublinie, Starostwo powiatowe zamojskie, sygn. 77, k. 143.
Poalej Syjon	Szczebrzeszyn	jak wyżej
Agudas Isroel	Szczebrzeszyn	jak wyżej

3. organizacje kulturalno - oświatowe

nazwa organizacji	miasto, w którym odnotowano jej obecność	wybrana literatura
Hechaluc Hamezraki	oddział Hechaluc Hamezraki funkcjonował m. in w *Goraju*, siedziba stowarzyszenia znajdowała się przy ulicy Frampolskiej. Skład Zarządu stanowili: Lejba Zac (na co dzień wyjmował się jako furman), Aron Degen (krawiec, jego działalność stała pod znakiem zapytania, bowiem władze powiatowe biłgorajskie podejrzewały go o przynależność do Komunistycznej Partii Polski), Mordka Wajs (uczeń stolarski), Srul Bromberg (uczeń krawiecki), Herszek Zysman (robotnik) , a także w	R. Smoter Grzeszkiewicz, *Organizacje społeczne, polityczne, kulturalno - oświatowe, sportowe i religijne na terenie Zamojszczyzny (1906 - 1960)*, Szczebrzeszyn 2013, s. 19
Hechaluc Pionier	Szczebrzeszyn Tarnogród	*Początki Szkoły Nr 2 w Szczebrzeszynie,*dz. cyt. s. 8 - 9
Kultur Liga, w 1929 roku oddział liczył 80 członków	Szczebrzeszyn	*Początki Szkoły Nr 2 w Szczebrzeszynie,*dz. cyt. s. 8 - 9
Żydowskie Stowarzyszenie Kulturalno – Oświatowe Tarbut	Szczebrzeszyn, Frampol (1925), Kryłów (1924), Łaszczów (1925), Tarnogród (1922)	Archiwum Państwowe w Lublinie, Starostwo powiatowe hrubieszowskie, sygn. 219, k. 13

żydowskie organizacje polityczne na Łotwie

W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej na terenie Łotwy prowadziły zakrojoną na szeroką skalę działalność polityczną organizacje społeczno - polityczne takie jak: *Związek Łotewskiej Młodzieży Robotniczej* (po wkroczeniu Armii Czerwonej na teren Łotwy w czerwcu 1940 roku odbył się pod patronatem Komitetu Centralnego Związku Kongres Mlodziezy Żydowskiej, tematem przewodnim którego był sojusz Związku Młodzieży Robotniczej z Poalej Syjon, a w dalszej kolejności opór przeciwko nowej rosyjskiej władzy. *Aguda, Partia Rewizjonistyczna ("Tumpledor"), Hasmonea* (organizacja studencka o zabarwieniu syjonistycznym), *Żydowskie Stowarzyszenie Wyzwolicieli, Narodowy Fundusz Żydowski, Haolim ("Nasz Ruch")*- ruch młodzieżowy zbliżony w swoich założeniach do Haszomer haCair (organizacja o charakterze skautowskim, jej nazwa tłumaczy się jako "Młody Strażnik), *Bractwo Studenckie "Yardenia", Betar* (organizacja młodzieżowa, jej nazwa to skrót od Brit Josef Trumpeldor – Liga Józefa Trumpeldora, założona została przez Związek Syjonistów – Rewizjonistów. Pracami Betaru kierował Włodzimierz Żabotyński) - na uposażeniu tej organizacji znajdowały się maszyny rolnicze, farmy zwierzęce, oraz kluby i hale. *Hahszara, Gordonia.* Partie i stowarzyszenia żydowskie na Łotwie funkcjonowały do chwili zajęcia kraju przez Armię Czerwoną - 5 sierpień 1940 roku, w tym dniu ukazało się rozporządzenie Rady Najwyższej ZSRR o przyłączeniu Łotwy do Związku radzieckiego jako 14 republiki. z chwilą zajęcia Łotwy, przywódcy wspomnianych partii zostali aresztowani przez nowa władzę radziecką i zesłani do wiezień i obozów pracy w głąb Związku Radzieckiego.

data aresztowania	imię i nazwisko	pełniona funkcja w partii
5 sierpień 1940	David Yarhaftig	szef *Betaru* na Łotwie i w Estonii

sierpień 1940	inż. A. Halpern	przewodniczący *Łotewskiej Partii Rewizjonistycznej*
październik 1940	D. Karstat	sekretarz generalny *Łotewskiej Partii Rewizjonistycznej*
październik 1940	A. Sirkin	członek Komitetu Centralnego *Łotewskiej Partii Rewizjonistycznej*
3 luty 1941	rabin Mordechaj Nurock	przywódca *Mizrachi* (partia o charakterze religijnym), deputowany na Sejm
1941	Mordechaj Dubin	b. poseł na Sejm, członek *Agudas Isroel*

Żydowskie Rady Starszych
Tworzone były z rozkazu Niemców w każdym getcie i małych miasteczkach na terenie okupowanej Polski. rada, zwana z niemieckiego Judenratem składała się z miejscowego rabina i ważnych osobistości gminy żydowskiej, a jej głównym zadaniem w początkowym okresie istnienia było przygotowanie wykazu wszystkich mieszkańców getta czy miasteczka w przedziale wiekowym: do 16 roku życia, od 16 do 20 lat, powyżej lat 20 z podaniem wykonywanego zawodu, czy uprawianiem innych zajęć. Zebranie tych informacji ułatwiało Niemcom segregację Żydów do: natychmiastowej zagłady (starcy, kobiety, dzieci, osoby chore fizycznie), wywóz na roboty do Rzeszy (młodzi i zdrowi mężczyźnie, młode kobiety), deportację do obozów pracy i zagłady. Do obowiązków Judenratu należało także (w przypadku małych miasteczek) przygotowywanie wykazu młodych, zdrowych osób do prac na terenie miasta, jak odśnieżanie podczas zimy, prace drogowe, melioracyjne i. t. p.

Żydowskie Roczniki Statystyczne
Publikowane były w gettach, w których funkcjonowały biura statystyczne, m. in. w getcie częstochowskim wydano w roku 1940 trzy biuletyny statystyczne liczące łącznie około 400 stron. Były to szczegółowe dane dotyczące demografii i środków utrzymania mieszkańców getta.

żydowskie warstwy społeczne
Żydzi zamieszkujący na terenie danego kahału (gminy żydowskiej) dzielili się na kilka grup o zróżnicowanym stopniu zamożności:
1. bogaci Żydzi, których określano mianem "aszirim" (hebr. aszir = bogaty)
2. średnio - zamożni "bejnonim" (hebr. bejnoni = średni)
3. ubodzy "anijim" (hebr. ani = ubogi).

Bibliografia

opracowania
E. Black. IBM i Holocaust, przeł. P. Budkiewicz, Warszawa 2001.
A. Buchner, Prawdziwy judaizm, czyli zbiór religijno - moralnych zasad Izraelitów wyczerpany z klasycznych dzieł rabinów, Warszawa 1846.
J. Campbell, Zwoje znad Morza Martwego rozszyfrowane, przeł. A. Kowalska, Warszawa 2001, wyd. II.
M. Fuks, Żydzi Warszawy. Życie codzienne, wydarzenia, ludzie, Poznań/Daszewice 1992.
M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, Żydzi polscy. Dzieje i kultura, Warszawa 1982.
O. Heit, Słownik Terminów Biblijnych, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Warszawa 1983.

M. Horn, Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII w., Warszawa 1978.
M. Chronologia i zasięg terytorialny żydowskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce (1613 - 1795) [w:] Żydzi w dawnej Rzeczpospolitej. Materiały z Konferencji "Autonomia Żydów w Rzeczpospolitej Szlacheckiej", Międzywydziałowy Zakład Historii Kultury Żydów w Polsce, Uniwersytet Jagielloński 22 - 26. IX. 1986, Wrocław, Warszawa, Kraków Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo 1991.
M. Horn, Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego, Warszawa 1975.
S. Kingsley, Zaginione skarby Świątyni Salomona, Warszawa 2007, wyd. I.
A. Negev, Encyklopedia archeologiczna Ziemii Świętej, Warszawa 2002.
D. Nicolle, Pierwsza krucjata 1096 - 99, Polskie Media Amar. Com SA, Poznań 2009.
Palestyna. Tajemnice starożytnych cywilizacji (t. 59), Oxford Educational sp. z . oo, red. Studio Print, Inowrocław (brak roku wydania).
J. Reiner . Życie umysłowe Żydów hiszpańskich we wiekach średnich, Kraków 1894.
S. J. Schultz, Stary Testament przemawia (wydanie polskie, red. H. Krzysiuk), Towarzystwo Krzewienia Etyki Chrześcijańskiej, Kraków, brak roku wydania.
S. Sebag Montefiore, Jerozolima. Biografia, Warszawa 2011.
F. M. Sobieszczański, Rys historyczno - statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy od najdawniejszych czasów aż do roku 1847, Warszawa 1974.
J. Trachtenberg, Diabeł i Żydzi Średniowieczna koncepcja Żyda a współczesny antysemityzm, przeł. R. Stiller, Gdynia 1997.
Wielkie Tajemnice Biblii (cz. 17), Od powstania Jerozolimy do Wolnomularstwa, Wydawca Amercon SA ul. Grochowe Łąki 6, 61 - 752 Poznań.
Z dziejów Gminy Starozakonnych w Warszawie w XIX stuleciu, t. I Szkolnictwo, Warszawa 1907 (brak autora).
Żydzi Polscy. Historie niezwykłe, red. M. Prokopowicz, Warszawa 2010.

czasopisma

M. Fuks, Kultura muzyczna Żydów [w:] "Kalendarz Żydowski 1985 - 1986", Warszawa
E. Świderska, Tendencje społeczno - kulturalne wśród Żydów polskich w XIX wieku [w:] "Znak". Miesięcznik. Żydzi w Polsce i na świecie. Katolicyzm - Judaizm, Kraków, Rok XXXV luty - marzec (2 - 3) 1983.
K. Skwirowski, Zagłada włodawskich Żydów, "Nowy Tydzień" 4 - 9 maja 2010.
Ch. Schűle, Pod murami Jerycha, "National Geographic", październik 2008, nr 10 (109).
T. A. Świderski, Zwiedzanie grobów "podwójnie zapomnianych" działaczy [w:] "Świat Ciszy", czasopismo niesłyszących i nie tylko..., IV/2014.
H. Węgrzynek, Dzieje osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich do końca XIV w. [w:] "Kalendarz Żydowski 1985 - 1986", Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w PRL (brak roku wydania).

Bibliografia internetowa

Bergen - Belsen, Wikipedia wolna encyklopedia
Berek Joselewicz, Wikipedia wolna encyklopedia
Bitwa pod Kockiem (1809), Wikipedia wolna encyklopedia
Chasydyzm. htm
Dostrzegacz Nadwiślański, Wikipedia,wolna encyklopedia
J. Flawiusz, Dawne dzieje Izraela, Edycja komputerowa:*www. zrodla. historyczne. prv.pl*
Galicjaner Sztetl. html, oprac. Ryszard Zaprzałka
Gawrił Dzierżwin, Wikipedia - wolna encyklopedia
Kocker rebe. htm

Las w Szeparowcach - miejsce rozstrzelania kołomyjskich Żydów - Miejsca Martyrologii - Zabytki - Kołomyja - Wirtualny Sztetl. htm
Léon Blum - Wikipedia, wolna encyklopedia
Miszne Tora - Wikipedia
Pogromy Żydów w Galicji Wschodniej latem 1941 roku. "Haniebne czyny będą pomszczone" Gabriele Lesser (tekst drukowany w Tygodniku Powszechnym)
Pogromy Żydów na Ukrainie (1918 - 1920), Wikipedia, wolna encyklopedia
Berek Joselewicz, Wikipedia, wolna encyklopedia